

MACHIAVELLIZMUS ÉS MACHIAVELLI
A ZRINYI ELŐTTI MAGYAR IRODALOMBAN

- Doktori értekezés -

Irta

KOSJÁR MÁRTON

a Szegedi Eötvös Kollégium tagja

SZEGED, 1960

Diss. B 292

BEVEZETÉS

Az olaszok egy író utóéletét, valamelyik külföldi országban való ismeretét, illetve irodalmában kimutatható jelentkezését, - tehát világirodalmi hatását az író "fortuna" jának nevezik. Ennek kutatása, feldolgozása a pozitivizmus által annyira kedvelt hatáskutatás körébe tartozik, bár a szellemtörténet sem mellőzi, sőt - az ilyen jellegű vizsgálódásnál gyakran fellépő öncélúságot kiküszöbölve - a marxista irodalomtörténeti kutatás sem akar lemondani róla; ellenkezőleg: a társadalmi viszonyok vizsgálatának bekapcsolásával sokkal szélesebb, megbízhatóbb alapokra helyezi.

A múlt század vége óta elég intenzíven művelt "fortuna"-irodalom ma már szinte külön, bár korántsem egységes műfaja az irodalomtörténetírásnak. A csak filológiai vizsgálatra törekvő, a rendszerezett adatfelsorlás fokán megrekedt munkáktól kezdve a teoretikus jellegű, adatokat csupán elgázítás végett közlő, elsősorban a gondolatok logikája által összetartott művekig a változatok széles és gazdag skálája figyelhető meg.

Egy-egy hatáskutató tanulmány jellegének meghatározása azonban még nem jelent értékítéletet. A feldolgozás módja -

noha nagy mértékben függ a kutató beállítottságától, világnézetétől – még önmagában nem szabhatja meg a tanulmány értékét. Hogy egy író hatásának felmérése milyen formában történik, az több tényezőtől függ. Az irodalomtörténész felfogása és szándéka / milyen alkalomból és milyen célból ír / csak az egyik és nem is a legdöntőbb szempont. Sokkal fontosabb a vizsgált anyag jellege: a ható és a hatást befogadó író munkásságának profilja, világnézetük egymáshoz való viszonya, a hatás befogadásának egyéni és társadalmi körülményei. Ezek a szempontok bonyolult módon összeszövődnek, a velük kapcsolatos tények pedig különböző mértékben befolyásolják egymást.

Machiavelli magyarországi hatásának feldolgozásánál még egy gyakorlati, de horderejében szinte elviekig elmenő tényt kell figyelembe venni: a részlettanulmányok viszonylagos hiányát. Megnyugtatóan csak Zrínyire gyakorolt hatását tárták fel kutatóink, illetve megkísérelték felmérni a Mohács utáni humanisták Machiavellihez való viszonyát. A csúcspont természetesen ez a két pont jelenti, de az apró – fel nem tárt vagy figyelembe nem vett – adatok segítségével egészen széles, az eddigit sok szempontból kiegészítő kép rajzolható Machiavelli magyarországi ismeretéről, hatásáról, különösen annak a régi magyar irodalomra eső szakaszáról. Ennek feldolgozására sem a kizárólag filológiai, sem a kimondottan teoretikus módszer nem alkalmas, mivel sok új adatot kell interpretálni, és csak ezek alapján lehet levonni helyes, az eddigiekkel nem is mindenben egyező elvi megállapításokat.

Machiavelli régi irodalmunk egyik legnagyobb, alkotói profilját tekintve hozzá sokban hasonló írójára, Zrínyire hatott a legmélyebben, Zrínyi foglalkozott vele legtöbbet úgy, mint számára sok újat, aktuálisat mondó politikai teoretikussal. A hatás Zrínyiig terjedő útjának beható vizsgálatát még nem végezte el az irodalomtörténeti kutatás, csupán Klaniczay Tibor tett rá kísérletet - mindössze a legfontosabb nevekre utalva - Zrínyi-monográfiájában.¹ E vizsgálat hiánya természetesen nem tartozik a régi irodalom kutatásának legnagyobb hiányosságai közé, de hozzásegít annak a megértéséhez, miért olyan erős a hatás Zrínyinél, miért érvényesült sokszor közvetett úton; ugyanakkor Zrínyi eredetiségének meghatározásához is nyújthat újabb fogódzót.

Machiavelli hatása Zrínyi előtti periódusának kutatása régi irodalmunk csaknem másfél évszázados szakaszának, e szakasz politikai és államelméleti irodalmának bizonyos szempontból történő vizsgálatát jelenti, ami-nem annyira módszertani, mint inkább elvi szempontból- eléggé bonyolult. "Machiavelli - állapította meg Engels - államférfiú volt, történetíró, költő és ugyanakkor az újabb kor első említésre méltó katonai írója."² Tehát egy sokoldalú renaissance egyéniség hatását kell megvizsgálni irodalmunk egy nem homogén, speciális, a későbbiektől több szempontból különböző szakaszában.

I.

RÉGI IRODALMUNK Néhány sajátossága
A MACHIAVELLI-FORTUNA SZEMPONTJÁBÓL

1772 a magyar irodalom egyik legfontosabb dátuma: éles határvonalat húz a korábbi és későbbi, a "régi" és az "újabb" irodalom között. A Bessenyei felléptével kezdődő új korszakot méltán állítják szembe irodalomtörténészeink - főleg Toldy Ferenc, Horváth János és Waldapfel József - egyrészt a szatmári béke utáni "nemzetietlen" korrall, de sokkal inkább a régebbi magyar irodalommal.³ A felvilágosodás más világnézeti alapon álló irodalma ugyanis nem annyira gyökerezik a régi magyar irodalomban, mint inkább csak támaszkodik rá, esetleg csak tudomást vesz róla. Ez érthető is, hiszen a régi magyar irodalom a feudalizmus korának irodalma, a feudalizmus felépítményének része, amelyet az alap, a feudalizmus jó háromnegyed évszázaddal túl is él.⁴ Különösen a Mohács előtti szakasz jellege világos, amelyet színez ugyan az eretnekmozgalmak és a humanizmus irodalma, elsősorban mégis a magyar középkort jelenti. Ez a feudálisnak nevezhető vonal aztán mindvégig megmarad, de a XVI. századtól kezdve fokozatosan elhal. Mire a felvilágosodás irodalma uralomra jut, már csak mint csökevény jelentkezik a legmaradibb nemesi patrióták / Kónyi János, Gvadányi és köre / műveiben. A régi irodalom másik vonala a XV. században kezdődő polgári jellegű irodalom, amely nem annyira fokozatosan erősödik századokon át, mint inkább - más minőségben - egy csapásra válik uralkodóvá a XVIII. század utolsó évtizedeiben. A két tendencia azonban

nem mereven elhatárolva fut egymás mellett, hanem sokrétű, bonyolult kapcsolat jön létre köztük, befolyásolják egymás fejlődését és néha annyira keverednek, hogy csak a két szélsőséget lehet tisztán kimutatni. A polgári jellegű tendencia csúcsai az eretnekmozgalmak irodalmi vetületeiben jelentkeznek. Fontosabb állomásai: a humanizmus, az ennél világnézetileg sekélyesebb reformáció, illetve a - legalább szándékában - határozottabb, de szélesebb körben hatni nem tudó coccejánizmus, puritánizmus és carteziánizmus.⁵ A vallástól független humanizmus egyéni színezetet kap és eléggé feloldódik a XVI-XVII. század folyamán. A többi, vallási köntösben megjelenő polgári áramlat így vagy úgy megalkuszik a feudalizmussal. Lényegében az történik, hogy a különböző külföldről behozott és magyar talajba átültetett polgári ideológiák segítségével a feudális jellegű régi magyar irodalom polgári beállítottságúvá válik, miközben a legkevésbé haladó vékony ág mint az egyház irodalma szeparálódik. A XVII. század végére irodalmunk eljut arra a fokra, hogy döntően nem vallási jellegű, hanem kimondottan világi, polgári ideológia lendíti előre fejlődését: a felvilágosodás.⁶

Még a külföldi polgári áramlatok magyar átfogalmazását sem mindig a polgárság adja, hiszen elég gyenge, hanem a kapitalista fejlődés útjára lépő nemesség. Mód Aladár utal a magyar nemesség kettős arcúlatára: a nagybirtok a XVII-XVIII. század folyamán megtartja régi munkaszervezetét, robottal dolgozik, de a tulajdonos eladásra termel, sőt néha maga is kereskedik.⁷ Tehát a termelés terén feudális úr, az értékesítés vonalán kapitalista. Ezért világnézete és kultu-

rája szempontjából is nyugodtan lehet félig-meddig polgár. Két osztály érdekei keverednek benne, de maradéktalanul egyikét sem tudja kifejezni, viszont bizonyos fokú kapitalista beállítottsága a haladás iránt fogékonnyá teszi. A fontosabb, a döntő mégis az benne, ami feudális. Ezért nem véletlen, hogy régi irodalmunk két legnagyobb alakja - Balassi és Zrínyi - főúr. /Ehhez hasonló paradoxon -, hogy a haladó irodalmat egy nem haladó osztály néhány kiemelkedő képviselője hozza létre - az angol filozófia történetében figyelhető meg: a haladó materialista filozófiát az arisztokrácia teremti meg.^{8/}

A polgári jellegű törekvések viszonylagos megerősödése a magyar középkor felbomlása elteltével, vagyis Mohács után következik be. Igaz, hogy a humanizmus első virágzása Mátyás korára tehető, de csak a XVI. század elejétől kezdve szélesedik ki, válik általánossá és kap a kor fejlettségi fokának jobban megfelelő segítő társat, a reformációt. Mire a humanizmus teljesen felszívódik és a reformáció a feudalizmust kiszolgáló dogmává merevedik, új áramlatok keletkeznek, és azok veszik át az előremutató új szerepét. A magyar reformáció megítélésénél azonban figyelembe kell venni azt az igen fontos szempontot, hogy az ellenreformáció következtében a nemzeti függetlenségi harcok ideológiai alapjává vált.

Régi irodalmunk döntően feudális, de azért feudális-polgári kettős voltára vezethető vissza két alapvető folyamat: a laicizálódás és nemzeti nyelvűvé válás. A két tendencia körülbelül egy időben, a XIV. és XV. század fordulóján indul és egymással átszövődve több variációt

hoz létre. Az egyik véglet a vallásos tárgyú latin irodalom marad, a másik a magyar nyelvű világi témájú lenne, azonban ilyen változat csak később jelenik meg. A magyar nyelvűvé válás a kisebb hullámzásokat mutató folyamat, és Mohács után ez erősödik meg annyira, hogy uralkodóvá tud válni. A latin persze még nem szorul a perifériára, bár az irodalomban játszott elsődleges szerepét elveszti és inkább a tudomány nyelve lesz. A laicizálódás nem ilyen egyértelmű. Az egyes ideológiáknak megfelelően hol erősebb, hol gyengébb, de azért fokozatosan erősödő tendencia, amely mégis inkább ugrásszerűen válik uralkodóvá a XVIII. század végének néhány évtizede alatt.

A régi magyar irodalomnak még egy sajátosság-komplexumával kell számolni, amely abszolút és nem az összeurópai kultúrához mért viszonylagos fejletlenségéből fakad: majdnem minden nyelvenlék irodalmi alkotásnak számít. Így az irodalom körébe tartoznak a teológiai munkák, prédikációk, naplók, emlékiratok, utleírások, történelmi művek, politikai röpiratok, levelek, sőt nyelvészeti munkák is, amelyeknek későbbi rokonait már a szaktudományok tartják számon.

Első pillantásra az a magyarázat kínálkozik kézenfekvőnek, hogy régi irodalmunk kezelésénél első irodalomtörténetészeink gyakorlatának módosult továbbéléséről van szó, amelyet aztán alaposan elmélyített a pozitivizmus. A valóság azonban az, hogy a számbavételnek és feldolgozásnak ez a módja magából az anyagból következik. A feudalizmus korában a tudatformák differenciálatlanabbak a mainál. Éppen ezért hiba lenne az irodalom mai fogalmát visszavetíteni

a régi irodalomra. A feudalizmus koráról szólva tehát az irodalomhoz kell számítanunk a társadalmi tudat minden nyelvi formában rögzített megnyilvánulását. De nem minden nyelvenléket; az irodalmat az különbözteti meg az írásbeli-ségtől, hogy az irodalom társadalmi jellegű, hogy író és olvasó viszonyát jelenti, és társadalmi jellege éppen ebben a viszonyban realizálódik. A régi irodalom azért hordja magában a ma már teljesen elkülönült társadalmi tudatformákat, mert a társadalmi tudat minden nyelvi formában rögzített megnyilvánulását jelenti. Ezek szétválása az egész régi irodalom folyamán át megfigyelhető, de a folyamat csak a XVIII. század végén zárul le.⁹

A társadalmi tudatformák differenciálatlansága nyilván az emberi gondolkodás mainál érezhetően fejletlenebb voltából következik. A megismerési képesség alacsonyabb volt a mainál. Fejletlenebb volt az ember elvonatkoztató készsége és tudományos, törvények formájában való tükrözési képessége. A művészi megismerés és tükrözés – éppen nagyobb fokú konkrétságánál fogva – hamarabb kifejlődött, mint a tudományos tükrözés. A tudománynak tehát szükségszerűen a művészetre kell támaszkodnia: a tudományos és művészi tükrözés komplex változata jön létre. Az ekkor készült tudományos munkák elsősorban nem abban különböznek a maiaktól, hogy nem hatolnak eléggé a lényegbe, hanem főleg abban, hogy a feltárt eredményeket nagymértékben a művészet, főleg az irodalom eszközeivel mutatják be. Éppen ezért komoly köztük van az irodalomhoz, és egy irodalmi szempontú vizsgálatnak az ilyen művekre feltétlenül ki kell terjednie. – Zrínyi

hadtudományi munkái például nagyon jól megállják a helyüket tudományos szinten és ugyanakkor művészi szépség terén is felveszik a versenyt akármelyik korabeli, kizárólag szépirodalminak szánt alkotással.

Az irodalom és tudomány elkülönülésének kezdetei már érezhetők a XVII. században. Például Rimay és Gyöngyösi már csak író, míg Apáczai Csere és Pápai Páriz csak tudós. Az elkülönülés a század legnagyobb írójának, Zrínyinek az életművében is megfigyelhető: szépírói tevékenysége - lírai verseinek nagy része és a Szigeti veszedelem - pályája első szakaszán keletkeznek, hadtudományi és politikai művei munkásságának második korszakát alkotják. A teljes szétválás az egész régi irodalom vonatkozásában a felvilágosodás előestéjén, illetve kezdetén, a XVIII. század második felében megy végbe Bod Péterék, Pray Györgyék és Katona Istvánék tudománytörténeti "forradalmá"-val.

Vizsgálódásaink feladata a sokoldalú Machiavelli hatásának kimutatása irodalmunknak egy "sokoldalú" periódusában, ahol a félig ^{le} tudósok, politikusok, prédikátorok, unaloműzésből tollat fogó főurak és "igazi" írók egyaránt írónak számítanak. Machiavelli tehát lényegében az irodalomra hat. Később, a felvilágosodás korában vagy a XIX. században szinte csak politikusok foglalkoznak vele, /bár korántsem olyan nagy mértékben, mint addig/költők alig. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy Machiavelli mint elsősorban politikai szerző a francia felvilágosodás utáni korban elveszti aktualitását, teljesen elavul. A megnövekedett történelmi érdeklődés fordítja rá a figyelmet. 1824-ben

jelenik meg róla az első tanulmány a Hasznos Mulatságokban,¹⁰ és ettől kezdve Machiavelli Magyarországon nem az irodalomé, hanem a tudományé.

Teljes egészében, koncepciója mélységében nálunk sohasem hatott, még Zrínyire sem. Azonban munkásságának áttekintése érthetővé teszi, hogy olyan zárt és teljes egészében polgári koncepció idegen volt a feudális Magyarországnak számára.

II.

MACHIABELLI

Itáliában korán magas fokra fejlődik a manufaktura-kapitalizmus. E fejlődés vetületeként jön létre a városi polgárság érdekeit és ideológiáját kifejező humanizmus progresszív eszméket hangoztató irodalma és materialista filozófiája. A nemzeti nyelven induló /1/, majd ellatinosodó /2/, de nemzeti nyelvűséget soha meg nem szakító, sőt visszanyerő /3/ humanista irodalomnak egyik kései, harmadik periódusába tartozó alkotója - szépírója és filozófusa - Niccolò Machiavelli.¹¹

1469-ben születik Firenzében, ősi toszkánai családból.¹² Fiatalkora Lorenzo il Magnifico, vagyis a Mediciek uralmának fénykorára esik. Ifjúságáról, tanulmányairól alig tudunk valamit, mert kortársi feljegyzések nem maradtak ránk, műveiben pedig nagyon zárkózott, semélytelen. Nincs semilyen adat arra nézve, hogy tudott volna görögül, humanista műveltsége szinte kizárólag a latin irodalom és római történelem ismeretére korlátozódik. A római köztársaság iránti lelkesedése a Cola di Rienzo-éra emlékeztet. Drámái és novellái - különösen a Mandragola és a Belfagor - Boccacciohoz, Sacchettihez és Luigi Pulcihoz hasonló irónikus, tréfás írónak mutatják, aki bátran leleplezi kora társadalmának erkölcsi züllöttségét.

1498-ban, a Mediciek elűzése után Firenze köztársaság lesz, és a huszonnyolc éves fiatalembert a Tizek Tanácsa az úgynevezett "második kancellária" titkárának választja. Ennek a kancelláriának - amelyet tizennégy éven át, tehát a Mediciek visszatéréséig szolgál - az a feladata, hogy a köztársaság pénz- és hadügyeit irányítsa. Mivel közeli viszonyban van a gonfalonierevel, Piero Soderinivel, gyakran kap igen fontos megbízatásokat. A Firenze és Pisa közti háború alkalmával őt küldik Pisa falai alá, hogy próbálja győzelemre vinni a köztársaság zsoldos seregét. Itt figyel fel először a zsoldos katonaság rendezetlenségére, hasznavehetetlenségére és képzetlen tisztjeik tehetetlenségére. A pisai eseményekről írt tudósítása /relazione/ - Discorso sopra le cose di Pisa - már egy éleslátású politikusra enged következtetni.

Ebben az időben Firenze - főleg fejlett ipara, nagyarányú kereskedelme és kiterjedt pénzviszonyai következtében - élénk kapcsolatban áll az európai politikával. Így Machiavellinek tágabb keretek között is alkalma nyílik realizálni politikai éleslátását. Mint követ négy alkalommal megy Franciaországba és megfordul Miksa császárnál Innsbruckban. Mind Franciaországból, mind Németországból / Tirolt és Svájcot azonosítja vele! / ír leveleket a köztársaságnak, és ezeket hazatérte után - a tényeken kívül benyomásait is figyelembevée - jellemrajzokká /ritratti/ alakítja át - I ritratti delle cose della Francia e dell' Alamagna - , megvilágítva bennük az illető országok politikai helyzetét és népének jelle-

mát. Míg a relazionékban les és reális megfigyelőkészségről tesz tanúbizonyságot, addig a ritrattikban már általánosít, csoportosítja az eseményeket: olyan koncepcióba ágyazza őket, amelyet már nagyrészt maga alakított ki.

Franciaországban erős központi hatalmat talál, ahol a király egy gazdag és erős nemességre támaszkodik. Tirolban és Svájcban / szerinte Germániában / viszont azt látja, hogy a hatalom nem egy uralkodó, hanem a szabad és független kommúnák kezében van; itt a nemesség gyenge, a hatalmat a nép képviseli. Részben ezt a példát szem előtt tartva, követeli később a kis közösségek demokratikus alkotmányát.

Politikusi működése kezdetén, vagyis pisai, illetve franciaországi és németországi követsége alkalmával a politikai élet sztatikáját ismeri meg. Következő megbízatása során az olasz államok politikájának dinamikáját tanulmányozhatja. 1501-ben Cesare Borgia, IV. Sándor pápa fia zseniális módon meghódítja egész Közép-Olaszországot és egyesíti az egyházi állam uralma alatt. Mikor ezt tűzi ki pillanatnyi feladatának, hogy Arezzot elszakítsa Firenzétől, a köztársaság Machiavellit küldi hozzá, hogy szándékait kifürkésze és ha lehet, a Signoriára nézve kedvező irányba befolyásolja. A politikai életben már megglehetősen tisztán látó Machiavellit valósággal elbűvöli a nagy condottiere, aki éleslátásával és tetterekészségével mindig meg tudta ragadni a kedvező pillanatot, amelyben a legnehezebb helyzetet is meg lehet oldani. Az eszközök, amelyeket használt, kegyetlenek és erkölcstelenek voltak, de politikai célját mindig elérte, és Machiavelli szerint elsősorban az

az eredmény a fontos. A Principé-t bizonyos fokig Cesare Borgia alakjáról mintázza. Tetteiről a legnagyobb elismeréssel ír és követendő példaként állítja azok elé, akik mások segítsége vagy szerencse folytán lettek fejedelemmé. Az pedig, hogy uralmát mégsem tudta megtartani, "nem az ő hibáján múlott, hanem végzetes balszerencsén."

Cesare Borgia valóban ideális fejedelemként tűnt fel. A nép már megunta a tartományok urai, a kis zsarnokok uralmát és Cesarét felszabadítójának tekintette. Politikai tevékenysége mellett komoly gondot fordított a kulturális élet fejlesztésére is, jelentős mértékben támogatta korának több nagy művészt. Az pedig, hogy Itália egyesítésére törekedett, széles tömegek számára tette népszerűvé. Úgy fogadták, mint az olasz egységet megteremtő nemzeti uralkodót.¹³

A firenzei titkár két alkalommal Rómában is megfordult mint követ, és alaposan megismeri az egyházi állam helyzetét, ügyesen irányított, bonyolult politikai viszonyait, itt is gazdag politikai tapasztalatokra tesz szert.

1512-ben megbukik a firenzei köztársaság, ismét a Mediciek kerülnek uralomra. Machiavelli elveszti hivatalát, sőt száműzik a városból. Családjával együtt Firenze melletti birtokára, San Cascianoba költözik. Ekkor írja nagyobb lélegzetű műveit, amelyekbe beledipíti addigi megfigyeléseit. Követségi útjai alkalmával sok tapasztalatot szerzett a háború művészetét, az állam irányítását, a politikai élet dinamikáját és esztétikáját, illetve az egyházi államnak Itália egyesítésében játszott szerepét illetően, - ezek alapján von le most általános elvi következtetéseket. Napközben

a legprózaibb dolgokat könnyelen csinálni: cselédekkel bajlódik, nesterembekkel kártyázik, a falun átutazó kereskedőktől tudakozódik a világ folyásáról. De "ha eljő az est - írja egyik barátjához, Francesco Vettorihoz szóló levelében - hazamegyek dolgozószobámba. A küszöbön levetem a piszkos és sáros parasztgúnyát, királyi udvarhoz illő ruhát öltök magamra és így, illő öltözetben lépek be az ókor nagyjainak udvarába. Itt szíves fogadtatásban részesülök és azal a táplálékkal üditem magam, amely egyedül nekem való s amelyre születtem. Nem restellek velük beszélni, megkérdem tőlük tetteik indokait; ők pedig nyájasan felelnek, úgy hogy négy órán keresztül nem érzek unalmat és elfelejtem minden viszontagságomat; a szegénység nem ijeszt, a halál nem rettent. Egészen felolvaodok bennük."¹⁴ Így születik az Il principe /1513/ és a Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio. /1519/.

Gyakran belátogat Firenzébe, ahol örömmel fogadja az a társaság /Fabrizio Colonna, Zanobi Buondelmonti, Battista della Palla, Luigi Alamanni/, amely igen sűrűn összejön az Orti Oricellari-ban az igen művelt Cosimo Rucellai körül. Az ott tartott beszélgetések emlékét örzi a Dell'arte della guerra. /1521/. Igyekszik megnyerni a Mediciek kegyeit, azonban nem sikerül. Komolyabb hivatalt nem kap, azonban később Giulio Medici /VII. Kelemen pápa/ megbizza Firenze történetének megírásával. Így keletkezik az Istorie fiorentine /1521-25/, amelynek nyolc könyve közül négy a Mediciek uralmának idejével foglalkozik.

A Mediciekhez való közeledése gyanússá teszi a köztársaságpártiak előtt. Amikor 1527-ben ismét azok lesznek Firenze urai, Machiavelli nem kapja vissza régi tisztségét. Ez csak sietteti halálát, ami még abban az évben bekövetkezik.

A Machiavelli kutatók De Sanctistól Gramsciig szinte kivétel nélkül egyetértenek abban, hogy Machiavelli művei – a köztük, sőt bennük mutatkozó látszólagos ellentmondások ellenére is – egységes, zárt filozófiai-politikai rendszert alkotnak. A rendszer vázát egyetlen munkája az – éppen ezért főművének tekinthető – Discorsi adja. Nem pusztán Livius-kommentár ez, nem csupán a köztársaságra vonatkozó nézeteit tartalmazza, helyet kap benne minden fontosabb elgondolása: államelmélete, etikája, sőt bizonyos fokig történelemszemlélete is.

Szépirodalmi művei a világirodalom legjobb alkotásai közé tartoznak, Mandragolá-ja az első igazi jellemvígjáték, de életművében – nemcsak terjedelem, de jelentőség szempontjából is – a politikai műveké a fontosabb szerep, ezért Machiavellit mint az újkor első politikai teoretikusát, mint az államreazon irodalmának alapvetőjét tartjuk számon.

Az államreazon kérdését, az állam életelveinek, mozgástörvényeinek és kormányzásának tanát a XVI-XVII. század, a nyugateurópai abszolút monarchiák létrejötte korának filozófusai és politikusai, Bodin, Botero, Gentillet, Richelieu és a többiek dolgozták ki, de alapjait kétségtávol Machiavelli vetette meg. Az egységes olasz nemzetállam ideológiájának megteremtésén fáradozva ő dolgozta ki elsőnek az ál-

lamvezetés művészetét, illetve vetette fel a történelemnek és az erkölcsnek a politikához való viszonyát, az államvezetésben betöltött szerepét.¹⁵ Ez az a központi gondolat, amely filozófiai rendszerének mozaikjait összetartja.

Rendszerének kiindulópontja: sötét és vigasztalan pesszimizmus. Szerinte az emberi természet alapjában véve rossz, az ember önző, irigy, kielégíthetetlen, törtető, lusta, gyanakvó, gyáva, ingatag, csalárd és áruló, megfutamodik a veszély elől. Minél fogyanatosítja gonosz szándékait, valahányszor alkalma nyílik rá. Aljas tetteit aztán igyekszik minél jobban leplezni. Ambíciói nem ismernek határt, képességei azonban korlátozottak, ezért szinte örökké kielégíthetetlen állat marad.

Az ember eredendően rossz voltát a biblia tanította, és az egyház felfogása ellen lázadt fel Rousseau, amikor azt hirdette, hogy az ember jónak született, csupán a társadalom tette romlottá. Machiavelli nem a kereszténység moráljához nyúlt vissza, nem az "eredeti bűn" koncepciójából kiindulva hirdette, hogy az ember természeténél fogva gonosz. Saját korát vizsgálva, tapasztalatait összegezve jutott erre a következtetésre. Számára a fejedelmi u-vároknak nem a csillogó pompája, könnyed eleganciája tárult fel elsősorban, mint Ariosto és Castiglione előtt, hanem bonyolult politikai manőverek, amelyek nem hallgattak a megvesztegetést, mérgezést és orgyilkosok alkalmazását sem, csak hogy a nagy zűrzavarban a felszínen maradhassanak.

/Machiavelli világa inkább a Celliniéhez hasonlít/. Ilyen korban csak azt a következtetést lehetett levonni, hogy az ember rossz; pontosabban: nem is jó vagy rossz, hanem elsősorban és mindenekfölött önmagát szereti. - Az embert tehát a kor, a körülmények termékeknek tartja.

A szeretet nem elég ahhoz, hogy az embert megéltse, erre csupán a félelem vagy valamilyen tekintély képes. Ilyen félelmet ébresztő tekintély az állam. Az állam különböző kényszerítő eszközök segítségével el tudja érni, hogy az emberek kölcsönösen tartsák tiszteletben egymás érdekeit, és ha kell, ezt erőszakkal is biztosítja.

Mi az állam? Machiavelli nem ad róla néhány mondatba sűrített definíciót. Mozgásában, változásában próbálja megragadni, vagyis genetikusan meghatározását adja. Az ötlet azonban nem tőle, hanem Arisztotelésztől származik. És nem is véletlenül fordul a hellénisztikus kor nagy filozófusához. Arisztotelész olyan Görögországot képzelt el, amely nem egy kis városállam, hanem kiterjedt ország, és jól megférnek benne egymás mellett a különböző államformák. Nem az érdekelte elsősorban, hogy a különböző típusú poliszokat mi különbözteti meg egymástól, hanem az, mi köti össze őket, mi bennük a közös. Arisztotelész Nagy Sándor világbirodalma számára próbált ideológiát teremteni, ideálja tehát egy nagy és egységes birodalom volt. Machiavelli ehhez hasonló egységes olasz államot szeretett volna látni, amelyet azonban különböző típusú szétszórt államocskákból kellene létrehozni. / Ezt az anaglógiát még akkor is figyelembe kell venni, ha a kérdés nem merült fel nála ilyen tudatosan. /

Arisztotelész három kormányformát különböztet meg, mégpedig mindegyiknek egy jó, illetve rossz változatát. A monarchia jó kormányforma, de ha eltorzul, tyrannizmussá változik. Az arisztokrácia szintén jó, de rosszá válik, ha oligarchiába megy át. Ugyanígy eltorzulhat az eredetileg jó politeaja /Periklész demokráciája/ demokráciává /Arisztotelész idején fennálló, 400-beli demokrácia/. Hogy a három jó kormányforma közül melyik a legjobb, az a helytől, időtől és körülményektől /történelmi múlt, földrajzi környezet, stb./ függ.¹⁶

Machiavelli ezt az elméletet nem közvetlenül Arisztotelésztől, hanem annak késő-hellenisztikus követőjétől, Polübiosztól veszi át, az ő megfogalmazását követi. A kormányformák ilyen rendszerének Arisztotelész-, illetve Polübiosz-féle formulája nemcsak Itáliát egyesítő programjába illett bele, hanem megfelelt pesszimista világnézetének is.¹⁷

Az uralkodási formákról szólva Machiavelli lényegében csak az egyes kormányformákat elemzi, függetlenül attól, hogy a rabszolgatartó társadalmi rend, a feudalizmus vagy éppen a kialakuló kapitalizmus államáról van-e szó. Ez érthető, hisz a társadalmi tudat fejlettségének ezen a korai fokán még a legvilágosabban látó gondolkodók sem tudták megkülönböztetni egymástól a rabszolgatartó és feudális államtípust sem, nem hogy a kapitalizmus államának új jellegét, jegyeit felismerték volna. Ebből a marxizmus előtti tisztán-nem-látásból következik, hogy Machiavelli kisebb módosításokkal elfogadja Arisztotelésznek a kormányformák változására vonatkozó cikluselméletét.

Szerinte az emberek kezdetben vadállatok módjára szétszórta éltek majd lassanként nyájakba verődtek, hogy könnyebben védelmezhesék magukat. Vezetőjüknek először a legerősebbet választották. Azonban az együttélés hamarosan kifejlesztette bennük az igazság érzését: megszülettek az első törvények. Ezért a továbbiak folyamán mint vezetőre nem a legerősebbre, hanem a legbölcsebbre volt szükségük. Az emberi társadalom legelső államformája tehát egy primitív principátus volt. Mivel azonban az ember önző, a fejedelem igyekezett hatalmát öröklődővé tenni. Utódai viszont nem rendelkeztek az ő bölcseségével, meggyűlölötték magukat, tirannusokká váltak. A legbátrabbak fellázadtak ellenük, elűzték őket és létrehozták a legjobbak kormányát, az optimátust. Azonban ez sem volt hosszú életű, mert a nép, felbátorodva az előbbi példán, maga vette kezébe az uralmat, megalakította a köztársaságot. De mivel az emberi természet gonosz, állhatatlan, a vezetés a csőcselék kezébe került, megkezdődött az anarchia. Egy idő múlva a közösség megunt a rendetlenséget és a szétszórtság állapotát, ezért a legbölcsebbet ismét fejedelmévé választotta.

Az állami élet tehát az uralkodási formák szabályos körforgása, amelynek állomásai a principátus, tirannizmus, optimátus, respublica és anarchia, majd újra kezdődik a kör a fejedelemséggel. Az öt változat közül csak kettő - a fejedelemség és köztársaság - állandó jellegű, csak ez a kettő lehet a változás kiindulópontja, ezért Machiavelli csupán ezt a kettőt vizsgálja meg részletesen. Felfogása és ebből következő eljárása tökéletesen érthető:

itt is kora társadalmi valóságát tartja szem előtt. Az ő fél századot is alig meghaladó rövid élete alatt két ízben cserélt helyet Firenzében a fejedelemség és köztársaság. Ezt a két alaptípust láthatta az olasz tartományokban, illetve azokban a külföldi országokban, ahol megfordult, sőt az általa jól ismert római történelemben is ezek váltakoztak: királyság, köztársaság, császárság. Nagy politikai koncepciójának megvalósulárára pedig csak akkor számíthatott, ha a valóságra, az őt körülvevő világ jelenségeire építi, és ez a kis olasz államok - köztársaságok és fejedelemségek - tarka sokasága volt. - Arisztotelész és Polübiosz államelméletét tehát módosította kora követelményeinek megfelelően, sőt tovább is fejlesztette. Szervesen beágyazta nemzetegyesítő koncepciójába és - polgári szemléletének megfelelően - a fejlődés legmagasabb fokára a köztársaságot helyezte.

Az államban, ebben a korántsem homogén közösségben / *corpo misto* / különböző osztályok élnek együtt, de közülük csak kettő tarthatja kezében a hatalmat: a nemesség vagy a nép. A nemesség munka nélkül él birtokaiból, mértéktelenül ambiciózus és hatalomvágyó. A nép ellenben, ha kis vagyonát biztonságban érzi, ha mindennapi kenyeré biztosítva van és nem nyomják el, elégedett, nem óhajt változást. Az emberek általában rosszak, de az egyszerű nép fia kevésbé romlott, hívebb, állhatatosabb, hálásabb és önzetlenebb, mint a nemesség, nem fűti a mások feletti hatalmaskodás vágya. Esetleges bünciért is elsősorban a rossz kormányzat felelős.

A nemességről vallott nézetei többnyire kora társadalmi életének analízisén nyugszanak, a népről kialakított felfogása azonban távolról sem. Polgári származása és világnézete nem magyarázat, csak alap. Erre csak épül szemlélete, amel nek főforrása a római történelem /Livius/, amit aztán támogatnak, erősítenek a Svájcban látottak. Ezért erősen patriarchális színezetű a népről kialakított felfogása, ami aztán lényesen belejátszik köztársaság-szemlélete kissé utópikus jellegébe.

A fejedelem a nemesség segítségével kerül uralomra / legtöbbször maga is a nemesség soraiból származik / és mindig kénytelen támaszkodni rá. A köztársaság természetesen a népből meríti erejét. Abból pedig, hogy Machiavelli a népet jobbnak, erkölcsileg magasabbrendűnek tartja a nemességénél, logikusan következik: legjobb formának elvileg a köztársaságot tekinti. Ezt a véleményét még a római köztársaság iránt érzett rajongása is erősíti.

De a köztársasági kormányforma magasabbrendűségének feltétlen elismerése még korántsem jelenti azt, hogy gyakorlati megvalósítását saját korában lehetségesnek is tartja. A kormányformának alkalmazkodnia kell az ország lakosságának struktúrájához, osztályviszonyaihoz. Egyes városokban már megérték a körülmények a köztársaság megteremtésére, de igen sok tartományban nagyon erős még a feudalizmus. He-lyesen ismerte fel Machiavelli, hogy a XVI. századi Olaszországot csak egy feudális típusú állam, egy abszolút monarchia keretén belül lehetne egyesíteni.

A köztársasági kormányformát nem dolgozta, de nem is dolgozhatta ki olyan alaposan, mint a fejedelmet. Amit róla írt, az bizonyos fókig a svájci kommunákra és főleg a római köztársaságra vonatkozik. Il len állapotokról a korabeli Itáliában szó sem lehet. Egy-egy város, pl. Firenze köztársasági államszervezete nem terjeszthető ki az egész országra. A rendi alapokon nyugvó köztársaság, amely már egy egész ország kormányzási formája, a rohamosan fejlődésnek induló Hollandiában is csak jóval később jön létre, Machiavelli korában még ismeretlen fogalom. Vizsgálódásainak középpontjába éppen ezért szükségszerűen a feudális típusú állam kerül, ennek jellegével és politikájával foglalkozik behatóan. Mivel ezen a téren reális talajon mozog és egyéni tapasztalatok nagy tömegére támaszkodhat, elvi mélységű megállapításokat tud tenni és tanácsai nagyon jól használhatók.

Az egyik terület, amelyen belül igen alapos elemző munkát végez, az állam genezisének és változásának problémája. Emellett egy másik igen fontos momentumra hívja fel a figyelmet: az állam erőszakszerv jellegére. Szerinte az állam két legfontosabb támasza a törvény és a fegyver. A törvény fékezi az emberi természet gonoszságát, a fegyver pedig biztosítja ennek realizálását. A törvényhozónak okvetlenül fegyveres prófétának kell lennie, különben elbukik, mint Savonarola, aki nem számított az emberek gonoszságára, állhatatlanságára. A törvénynek és fegyvernek mindig együtt kell járnia: " ott, ahol nincsenek jó fegyverek, nem lehetnek jó törvények, ahol viszont jó fegyverek vannak, ott a törvények is jók. "

A törvény keletkezését kétféleképpen magyarázza Madiavelli. Az egyik elmélet szerint az államot alkotó társadalmi osztályok és szükségszerűen létező pártok surlódása következtében jönnek létre. Így keletkeztek a római köztársaság törvényei a szenátus és a nép harcából. A pártok tehát hasznosak lehetnek az állami élet szempontjából; károsakká csak akkor válnak, ha egyéni érdekeket szolgáló frakciókká, szektákká fajulnak. A törvény keletkezésének másik módja: egy kiváló egyéniség alkotja meg; ez az állam életében döntő szerepet játszó törvényhozó /legislatore/. Tulajdonképpen a vallás sem más, mint isteni eredetű törvények összesége. Krisztus és Romulus egyenértékű törvényalkotók. A görög, római, mohamedán és keresztény vallás ugyanazt a szerepet tölti be az állami életben, mindegyiknek politikai funkciója van. Sőt - mivel a rómaiak vallása bátrakká, vállalkozókká tette híveit, a kereszténység pedig a békéről megnyugvást hirdet -, az elsőség a pogány vallást illeti meg, és a kereszténység rovására írható, hogy a köztársaság kiveszőben van Olaszországban.

Azonban a legjobb törvények is elvesztik hatékonyságukat az idő és körülmények változása, illetve a szokások romolottsága és az emberi gonoszság következtében. Boldog az a nép, amelynek a szerencse még idejében küld egy reformátort /riformatore/, aki a kor szelleméhez és az új követelményekhez alkalmazza, tökéletesíti a régi törvényeket. De ha egy nép már annyira megromlott, hogy törvényeit egyáltalán nem tartja meg, vagy olyan veszélybe ju-

tott, hogy állami léte forog kockán, egyedül az segíthet még rajta, hogy egy diktátor /dettatore/ a maga egyéni példájával megmutatja neki a regeneráció, a nemzeti fel-
emelkedés útját.

A törvény értelmezése valamivel tágabb annál, hogy csu-
pán a jogi törvényekre vonatkozzék. Részben az állam ide-
ológiai bázisát jelenti. Ezért tekinti Machiavelli a val-
lást isteni eredetű törvények összességének, Romulust és
Krisztust egyenértékű törvényalkotónak.

Azonban a törvényhozó, reformátor és diktátor egyaránt
a fegyverekre kell, hogy alapozza működését. A fegyvertelen
próféta nem érhet el eredményt, életét vérpadon vagy mág-
lyán végzi. Jó törvény és jó fegyver nélkül nincs jól be-
rendezett állam. Az elsőséget Machiavelli a fegyvereknek
adja: a jó törvények mintegy feltételezik a jó fegyvereket.

Mivel az állam életében ilyen fontos szerepe van a had-
seregnek, természetes, hogy Machiavelli külön könyvet szent-
tel a "háború művészeté"-nek /Dell' arte della guerra/.
Sürgeti a korszerűen felszerelt, tűzfegyverekkel ellátott,
szakképzett tisztek által vezényelt nemzeti hadsereg felál-
lítását.

Machiavelli célja az olasz egység megteremtése; ennek
érdekében veszi tudományos vizsgálat alá az államot és dol-
gozza ki alaposan - mint leginkább realizálhatót - a feje-
delmi abszolútizmust. A nemzeti abszolútizmusra vonatkozó
elvei a nemzeti uralkodó, a fejedelem alakjának megrajzo-
lásában koncentrálnak. /Il principe/. Machiavelli fejedel-

me lényében egy tettekrehozó, dinamikus, helyesen cselekvő uralkodó eszménye, akinek érdekei egybeesnek a nép érdekeivel, aki a nép vágyait és akaratát szimbolizálja. A vele kapcsolatban kifejtett politikai nézetek úgy tűnnek fel, mint egy meghatározott személy tulajdonságai, ismérvei, törekvései, kötelessége és szükségszerű cselekvése. A fejedelem konkluziója - az Itália felszabadítására és egyesítésére buzdító utolsó fejezet - a nép évszázados, sőt már Petrarcánál /Italia mia . . / is megnyilvánuló vágyát fejezi ki. A Castruccio Castracani-ról írt tanulmány / La vita di Castruccio Castracani / is lényegében egy történelmi mezbe öltöztetett ideális fejedelem alakját rajzolja meg, aki eredményesen meg tudná kísérelni Olaszország egyesítését és átalakítását egy Franciaországhoz hasonló nagy monarchiává.

A fejedelem-eszmény megrajzolása azonban az idealizmus irányába tolódik el azon a ponton, ahol a törvényhozó, reformátor és diktátor, e háromféle fejedelem-típus elemzésére kerül sor. Ezen a ponton nem tudjuk Machiavellei terminológiáját a történelmi materializmus nyelvére lefordítani.

Sokat vitatott etikája és politikája éppen a fejedelem-eszmény megrajzolásának pontján érintkezik. Az is itt látható leginkább, hogy az erkölcsösnek és nem-erkölcsösnek a kor jelenségeiből elméletté sűrített fogalmát elsősorban a politikai cél formálja és határozza meg, nem pedig fordítva. Természetesen az etika és politika viszonyában az utóbbi az uralkodó, de nem egyértelműen meghatározó

jellegű: mindenféle erkölcsi norma elvetését még az állam érdeke sem parancsolhatja.

Az embernek mind az egyéni, mind a politikai életben a körülményekhez kell alkalmazkodnia. Minden effektív cselekvésnek három meghatározó tényezője van: az alkalom /occasional/, virtus /virtù/ és szerencse /fortuna/. Az alkalom - valamilyen nagy tett véghezvitelének lehetősége - egyetlen. A virtus nem valamilyen régi értelemben vett erőnyességet, hanem tetterekészséget jelent, az ember cselekvés iránti aktivitását. Voluntarisztikus, gyakorlati értelme van: az ember cselekedjék, mégpedig úgy, hogy tette hasznos legyen akár saját maga, de főként a közösség számára. A szerencse mintegy istent helyettesíti¹⁸ irányítja az eseményeket, bár nem teljesen, mert ebbe az embernek is van komoly beleszólása.

Az egyetlen alkalmat csak a tetterekész ember tudja megragadni, akinek van energiája, készsége és bátorsága, hogy ezt megtegye. Ahhoz azonban, hogy a tetterekész ember találkozzék az alkalommal és azt fel tudja használni, kedvező szerencse kell. A szerencse által támogatott embernek tudnia kell értékelni az alkalomban rejlő lehetőséget, mérlegelnie kell erejét, vajjon elegendő-e, és jól ki kell választania a cselekvés pillanatát. Nem szabad bevárni, hogy maguk az események kényszerítsék az embert egy meghatározott cselekvés véghezvitelére.

Vannak alkalmak, amelyeket ki lehet aknázni a közerkölces-csel megegyező eszközök segítségével is, míg más alkalmakat csak olyan cselekvéssel, amit a közerkölces rossznak tart.

Mi tehát az erkölcsös, és ki cselekszik helyesen? A jó ember /uomo buono/ Machiavelli szerint az, aki a saját érdekein /bene proprio/ túl tudja magát tenni a közjó /bene comune/ érdekében. Nem elég azonban csupán akarni a közjó megvalósulását, hanem ehhez valamilyen konkrét módon, tettekkel hozzá is kell járulni. Ha a jó embernek nem áll módjában, hogy tettekkészségével előmozdítsa a közjót, legalább az utat mutassa meg mások számára.

Az embereket cselekvés iránti aktivitásuk szempontjából két részre lehet osztani: van tettekkész ember /uomo virtuoso/, illetve az erre képtelen lusta és tunya /uomo ozioso/. A tettekkész ember megfelelő alkalom esetén feltétlenül cselekszik, és nem a morált tartja szem előtt, hanem a szükségszerűséget, illetve a célt. A tunya ember számára hiába biztosít bármilyen alkalmat a szerencse, nem képes arra, hogy felhasználja. A tettekkész ember cselekvése vagy arra irányul, hogy a saját érdekeit előmozdítsa, vagy a közjó érdekében munkálkodik. Tettekkész természetesen az erkölcstelen, csak a saját érdekeit szem előtt tartó ember is lehet, viszont a tunya ember sem a közös, sem az egyéni cél érdekében nem tud tettekkész lenni. A legmagasabbrendű ember az, aki tettekkészségével a közjót szolgálja. Erre azonban csak a jó ember /uomo buono/ képes, mert a benne meglévő jóság /bontà/ eleve feltételezi, hogy a vele rendelkező egyén megragadja a kínálkozó alkalmat és kihasználásával előmozdítja a közösség érdekeit. Azonban az, hogy a tettekkész ember a közjó érdekében állítsa képességeit, nem annyira valóság, mint inkább kötelesség, követel-

mény. A jó ember tehát csupán ideál. Sőt hozzátehetjük: idealista ideál, hisz feltételez az emberben egy örök jóságot, tehát valamilyen örök polgári - bár kétségtelenül pozitív - tulajdonságot.

Az államférfinek olyan egyénnek kell lennie, aki uomo virtuoso és a bene comune-t szolgálja, mégpedig lehetőleg morális eszközökkel. Mivel azonban az ember gonosz, az államférfinek nem szabad válogatnia az eszközökben: erkölcs-telen eszközöket is alkalmazhat, ha más választása nincs, és a bukást csak így tudja elkerülni. Machiavelli épp azt a kifogást emeli a politikai életben szerepet játszó férfiakkal szemben, hogy adott körülmények között nem tudnak sem egészen jók, sem egészen gonoszak lenni, hanem gyáván megalkusznak, a középutat keresik, holott a középut egy adott helyzet feszültségét soha sem tudja végleg feloldani.

Immorális eszközök használatát csupán megengedhetőnek tartja, nem pedig elsősorban javasolja, és ezt is csak a közjó érdekében, amit nemcsak a fejedelemnek adott tanácsai mutatnak, hanem az uomo buono~~sák~~-ról alkotott fogalma is.

Nemcsak a politika és erkölcs viszonyát fogta fel újszerűen Machiavelli, de a politika és történelem összefüggésének vizsgálatát is új alapokra helyezte. A politika, a jelen szempontjának elsőlegessége a történelemhez, a múlthoz képest itt talán még szembetűnőbb. Egyrészt úgy kezeli a múltat, mint a jelen harcainhoz szükséges tanulságok forrását, másrészt a jelent is történelemnek fogja fel, amelyet a politika révén irányítani lehet.¹⁹

Mivel a történetírással bizonyos "gyakorlati" célt akar szolgálni, a valóság talajáról kell elindulnia. Nem elégedhet meg a mindent isten akaratából magyarázó módszerrel, a tények elemzéséből kell kiindulnia. Ezért tartjuk őt úgy számon, mint az induktív módszer első alkalmazóját a történetírásban.²⁰ De a tények pusztá interpretálásával sem elégedhet meg, s ezen a szinten magasan túl is emelkedik. A humanista Leonardo Aretino és Poggio Bracciolini munkásságának folytatójaként a Firenzei történetek-ben elsősorban a város "polgári történeté-t / storia civile / írja meg, a háborúkat csak másodsorban tárgyalja. Felismeri, hogy a történelem menete törvényszerű, középpontjában két ellentétes érdekű, indulatú csoport véget nem érő harca áll. E két csoport a szegények /popolo minuto/ és gazdagok /popolo grosso/ táborá és ellentétes érdekeik a vagyoni különbségekből fakadnak. Annak felismerése, hogy legdöntőbb szenvedély az anyagi érdek és ezért a történelem legfőbb mozgatója az osztályharc, igen fejlett materiaslita gondolkodásra vall. Az osztályharc történelemformáló szerepének felismerésével Machiavelli megelőzte a francia felvilágosodást, sőt túl is szárnyalta.²¹ Méltán írta Marx az Istorie fiorentine-ről: "Firenze története mestermű."²²

*

Művei közül elsőnek - még életében - A fejedelem jelent meg, mégpedig igen érdekes körülmények között. Agostino Nifo, a pisai egyetem kortársai által sokat dicsért, bár korántsem olyan kiváló filozófia professzora adta ki

saját műveként De regnandi peritia / Nápoly, 1523 / címmel. A kiadás a Principe rossz latin fordítása. Nifo elhagyta az utolsó, Itália felszabadítására buzdító fejezetet és az egyébként négy könyvre osztott munkához egy ötödiket csatolt, amelyben a jó uralkodóra vonatkozó közhelyeket sorolja fel. Kiadványát V. Károlynak ajánlja. Amikor 1532-ben / Rómában, majd Firenzében / először jelenik meg az igazi Principe, a Nifo-féle kiadás következtében Machiavellit plágiummal vádolják.

Összes műveit először 1550-ben adják ki öt kötetben; ettől kezdve Machiavelli - természetesen az egyes művek külön kiadása révén is - az olvasók széles rétege számára hozzáférhetővé válik.

Ugyanakkor heves támadások homlokterébe kerül. Először a jezsuiták, Possevino, Ribadeneyra és Botero támadják valláserkölcsei alapon álló államelméleti munkáikban. Az angolok részéről Reginald Pole száll szembe műveivel. De annak ellenére, hogy IV. Pál pápa indexre teszi műveit és Ingolstadtban jelképesen égetik őket, egyre többen olvassák, hiszen azt találják bennük, amit a való világban látnak.

A kialakuló abszolút monarchiában, így elsősorban Franciaországban a Principe válik népszerűvé, bár az angolok is olvassák, hogy csak VIII. Henriket és Cromwellt említsük. Caterina dei Medici franciára fordítja a Fejedelmet, Luis Machon pedig Machiavelli-apológiát ír Richelieu megbízásából és ezzel lényegében a kardinális

politikáját védi. A francia protestánsok is csak azért gyűlölik, mert az udvar ellenük irányuló politikájának inspirálóját látják benne.

Jean Bodin és társai, általában a tacitisták az államrezont részletesen kidolgozó munkássága nehezen képzelhető el Machiavellinek a politikai irodalomra döntő lökést gyakorló munkássága nélkül. Grotiusnál és Spinozánál, de különösen Hegelnél és Napoleonnál már a tudománytörténet területére megy át a Machiavelli-kérdés és munkássága, utóélete egyre nagyobb tudósgárdát foglalkoztat.
23

III.

"MACHIABELLI TANITVÁNYA A NAGY MACHIABELLI ELŐTT"

Machiavelli államelmélete nem előzmények nélkül jött létre. Már a középkori skolasztikus irodalom /Aquinoi Szent Tamás, Edigio Colonna / elég behatóan foglalkozott a feudális állam mibenlétének és igazgatásának kérdéseivel; ennek termékei az ú.n. "speculum regis"-ek. A Principé-nek ezekhez természetesen semmi köze, a benne hangoztatott esznek előfutárait csak a humanizmus irodalmában kereshetjük.

Petrarca az első olyan gondolkodó, akinek a műveiben több Machiavelliével rokon elképzelést találunk. Önálló politikai rendszere ugyan még nincs, de sokban előlegezi a "segretario fiorentino" politikai elméletét és gyakorlatát. Francesco Carrarához intézett levelében szinte az olasz Signoria államelméletét alkotja meg. Kidolgozza a cselekvés pragmatikáját és a machiavellista eszközök egy részét. Például Cola di Rienzonak szemére veti, hogy nem semmisítette meg ellenségeit, sőt váraikat is meghagyta. Máshol azt javasolja, hogy az uralkodó tároljon gabonát, mert ezzel megelőzheti az éhség miatt kitörni készülő lázadást. A római történelmet a jelen szempontjából nézve, politikai szempontból magyarázza és

kiemeli a plebejusok küzdelmeinek jogosságát. Sokat foglalkoztatja isten és a szerencse viszonya, illetve a virtus problémája. Hisz a virtus társadalomformáló erejében.²⁴ Giovanni Pontano szintén a virtus lényegét kutatja és abban véli fölfedezni, hogy az emberi ész kihasználja a természet-nyújtotta lehetőségeket. De obedientia c. munkájában pedig arra a következtetésre jut, hogy a király akarata törvény.²⁵ Poggio Bracciolini a történetírás terén előfutára Machiavellinek, amennyiben Firenze történetének egy szakaszát megírva a hangsúlyt a polgárság harcainak történetére helyezi.²⁶ Diomede Carafa I doveri del principe c. munkája pedig már nemcsak elveiben, de formájában is anticipálja Machiavelli Principé-jét

A prae-machiavellizmus fenti képviselői közül a XV-XVI. századtól kezdve egyik sem ismeretlen Magyarországon, de intenzív hatást csak Diomede Carafa részéről feltételezhetünk. Éppen ezért nem szabad kitérni munkásságának kissé behatóbb vizsgálata elől.²⁷

Az olasz politikai életben elég jelentős szerepet játszó nemesi család sarjaként születik 1406 körül. Az ő apja tanácsára teszi II. Johanna a nápolyi trón örökösévé Aragoniai Alfonsot. Carafa Alfonso, majd annak fia, Ferrante szolgálatába szegődik és egyre magasabb udvari tisztséget tölt be. Diplomáciai tevékenységének jutalmául kapott óriási birtokok tulajdonosaként hal meg 1487-ben.

Levellein kívül három terjedelmesebb munkája maradt ránk. A Memoriale a Beatrice Alfonso lányához, Beatricehez intézett intés férjhezmenetele és Magyarországra való költözése alkalmából. Az Istruzione dei cortigiani hasznos tanácsok gyűjteménye az udvari emberek számára.

Az I doveri del principe Carafa politikai tapasztalatainak elvi sikra kivetített összefoglalása. Lényegében Ferrante politikájának tükre, és Ferrantóról Machiavelli is elismerően nyilatkozik a Discorsi-ban. Pontano a színlelés és csalfa beszéd művésznének tartja. Carafa műve valláserkölcsei alapja ellenére machiavellista gyakorlatot hirdet és a prae-machiavellizmus legkiemelkedőbb alkotása.

Legtöbb figyelemreméltó tanácsot a kül- és belpolitikával kapcsolatban ad. Hangsúlyozza, hogy a fejedelmet semmi más nem vezetheti, csak az érdek, amely a fejedelem és az állam korlátlan hatalmának kialakítására vonatkozik. Nem mondja ki nyíltan, hogy abszolút uralkodóról beszél, aki maga az élő törvény, de a műből világosan kiolvasható. Az Istruzione dei cortigiani-ban már világosan megfogalmazza: "Sono idil in la terra che se vole no amare, obedire et reverire." Félalmetes erőslánhoz hasonlítja a fejedelmet, akinak a kegyét meg kell nyerni. Magának az uralkodónak külföldi szövetségeseket kell szerezni. Viszont csak az erős állam talál könnyen szövetségeseket, tehát a fejedelemlennek legyen jól felszerelt

és megfelelően irányított hadserege.

Az igazságszolgáltatást illetően inkább az irgalmat, mint a szigorúságot javasolja, mivel ennek az elvnek az az előnye, hogy megnyeri a népet az uralkodó számára és van kire támaszkodnia a nemesek tulkapásaival szemben.

Gazdasági jellegű tanácsainak középpontjában az államháztartás kérdése áll. Takarékoságot javasol a fejedelemnek, mert a gazdasági erő hatalmának egyik fontos bázisa.

Tanácsai és módszerei szinte kizárólag az aragoniai ház politikáján alapulnak. Machiavelli már sokkal több tapasztalatra támaszkodva és szélesebbkörű irodalom alapján dolgozik.

Ezt a munkáját Carafa Beatrix nővére, Eleonora ferrarai hercegnő számára írta olaszul, azonban a hercegnő latinra is lefordíttatta Battista Guarini által. Nagyon valószínű tehát, hogy az I doveri del principe Eleonora révén eljutott Mtyás király udvarába. E mellett a feltevés mellett szól az, hogy a király és Carafa leveleztek egymással. Ráadásul Mátyás érdeklődött a politikai irodalom iránt; könyvtárában megvolt Plutarchos De dictis regnum et imperatorum-a / Janus Pannonius latin fordításában/, Aquinoi Szent Tamás De rege et regno-ja, Andrea Pannonius De regi is virtutibus-al Callimachus Experiens Attilá-ja és Consilium-a. S ha Carafa munkája valóban eljutott hozzá, nem minden haszon nélkül forgatta.

1. Mátyás király államrezonja

Monográfusa, Fraknoi Vilmos a következő szavakkal jel-

lemzi a nagy királyt "Lelkiismeretének aggályai soha sem tartották vissza attól, amit hasznosnak tartott. Az ő környezetében csak úgy, mint a Mediciek udvaránál írhatta volna meg Machiavelli a nagy célokra irányított, de eszközökben nem válogató, az erkölcsiség és loyaltás elveit mellőző politika elméletét." ²⁸

Az tény, hogy Mátyás minden alkalmat felhasznált és minden eszközt megragadott a feudális anarchia felszámolása és a központi királyi hatalom kiépítése érdekében. Igyekezett párthiveket szerezni, lehetőleg mindenkit maga mellé állítani: kit szépszóval, kit erőszakkal. Sem a színleléstől, sem a szószegéstől nem riadt vissza: felbontotta a kényszerből kötött egyezményt. Valóban nem voltak tőle idegenek a machiavellista eszközök. ²⁹

Politikájáról a legpontosabb képet részben Aurelius Brandolinus Lippus De comparatione rei publicae et regni c. munkája, de különösen a kortárs és ellenfél, Callimachus munkássága adja. ³⁰

Callimachus, eredeti nevén Filippo Buonaccorsi /1437-1496/ Firenzében és Velencében végezte tanulmányait. Mivel részt vett a Pomponius Laetus körül csoportosult ifjak pápaellenes összeesküvésében, el kellett hagynia Itáliát. Hosszas bolyongás után - ezért kapta az *Experiens* melléknevet - Lengyelországba került. Szánoki Gergely pártfogását megnyerve egyre nagyobb politikai szerephez jutott IV. Kázmér udvarában. Figyelme egyre inkább Mátyás felé terelődött, különösen nyugati politikája foglalkoztatja. 1483/84-ben a budai udvarban is megfordult, mint

a lengyel király békés szándékú követe, de lényegében akkor is Mátyás ellen dolgozott: terjeszkedési politikáját akarta megakadályozni.

Főműve az 1486 körül írt és 1488-ban kiadott Attila. Politikai célzattal készült történelmi kompiláció, amely cím szerint ugyan a nagy hun királyról, de lényegében Mátyásról, az ő terjeszkedési politikájáról szól, amit félreérthetetlen analógiákkal fejez ki az író. A mű lajain a machiavellista politika néhány fontos alapelve bontakozik ki. De még előbb, a Zbigniew Olesnickihez írt emlékiratban kirajzolódtak az alapelv kontúrjai. Az emberi életben a szükség a legerőszakosabb, - a tisztesség néha háttérbe szorul a hasznossal szemben, - ha a célt nem lehet igaz úton, akkor kerülővel kell megközelíteni - hirdeti az emlékirat. Az Attila-ban mint általános alapelvet az alkalom kihasználásának fontosságát propagálja, de vannak benne Machiavellire sokkal inkább emlékeztető konkrét tanácsok is: a háttámadás, - a természetes szövetségekesek szétválasztása, - az uralkodó költözzék a meghódított tartományba, - le kell rombolni a felesleges várakat, mert a lázadás fészkeivé válnak, stb.

Ezek a gondolatok lényegében egy életrajz keretein belül kapnak helyet, nem egy rendszeresen kifejtett államelméleti teória alkotóelemei. Valamivel jobban az általánosítás síkján mozog a János Albert számára írt Consilium Callimachi, amely a korlátlan királyi hatalom eszközeinek megteremtéséhez, a néppel és a nemesekkel azonban folytatott helyes politika kialakításához és

az uralkodó gazdasági hatalmának erősítéséhez ad hasznos tanácsokat. Javasolja a lázadás kíméletlen megtorlását, a gyakorlat céljából történő mozgósítást béke idején, az ellenfelekkel és vetélytársakkal való kíméletlen leszámolást, a királyi kincstár védelmét, az egyház befolyásának korlátozását és általában: a királyi hatalom minden eszközzel való növelését.

A Consilium-ban és az Attilá-ban lefektetett alapelveket senki sem alkalmazta a kor uralkodói közül olyan nagy hozzáértéssel és sikerrel, mint Mátyás. Ő valóban gondoskodott arról, hogy "egyedül legyn király és törvény". A nemesség hatalmának korlátozása végett megadóztatta őket, betiltotta a megyei gyűléseket és a lehető legnagyobb mértékben igyekezett a népre támaszkodni. Leromboltatta a felvidéki rablóvárakat, az 1471. évi összeesküvés után pedig azokat is, ahol a lázadók meghúzódhattak volna. A meghódított "Pannonia Inferior"-t pedig úgy próbálta megtartani, hogy Bécsbe helyezte át a székhelyét.

Megvalósított azonban néhány olyan gondolatot is, amit csak Machiavelli sugallhatott volna. Csupán néhány példa: megvetette a hűzolgókat, uralmra jutása után igyekezett megszabadulni Szilágyi Mihálytól és - ami talán a legfontosabb - megszervezte a királyi terveit szavatoló "fekete sereg"-et. És mind ezt a körülmények nyomására, a politikai szükségszerűségnek engedve. Diomede Carafa hatására? Elképzelhető, hogy hatott rá, de Mátyás sokkal szélesebb politikai programot valósított meg, mint amilyenre Carafa műve inspirálhatta. Konceptiójának egészét

még Callimachus két műve sem tudta minden részletében átfogni, pedig kétségtelen, hogy főművéhez a modell Mátyás, a "secundus Attila" volt.

Machiavellit a szétszakított, egyesítésre váró, további fejlődésre csak a nemzeti abszol^{ut}izmus keretei között képes Itália társadalmi-politikai viszonyai tették a XVI. század legnagyobb államelméleti teoretikusává. Mátyást néhány évtizeddel előbb a feudális anarchia felszámolásának és a központi hatalom kiépítésének veszély nélkül elodázhatatlan igénye hozta felszínre, mint nagy távlatokban gondolkodó és terveit maradéktalanul megvalósítani tudó koncepciózus uralkodót. A hasonló optimális lehetőséget számolva is - csak segíthette kibontakozó koncepciója megérlelését, csak szentesíthette a hasonló elvek gyakorlatát az írott szó tekintélyével. A szerencsés Callimachus a megvalósuló nagy elvek tanúja és teoretikusa lehetett. Az alkotó és mozgató vitathatatlanul Mátyás, akiről nagyon szellemesen jegyezte meg Riedl Frigyes: "a nagy Machiavelli tanítványa Machiavelli előtt."

2. Két nagyformátumú politikus

Mátyás csupán a legnagyobb, de nem az egyetlen azok közül a nagy államférfiak közül, akik a kor politikai szükségleteinek megfelelően merész és minden eszközt felhasználó elméletet alakítanak ki, illetve ilyen gyakorlatot követnek a közvetlen Mohács előtti és utáni Magyarországon.

V körülmények között alkotó Corafa munkája - a hatás

Ilyen a Jagellók három főkancellárja: Szatmári

György, Szalkay László, de különösen Bakócz Tamás /1442-1521/³². Bakócz a legkülönbözőbb eszközök segítségével jut el a jobbágy származású pap létére az esztergomi érseki székhelyig. Már fiatalon Mátyás bizalmasai közé tartozik. Halála után - Beatrixot és Corvin Jánost rutul kijátszva - Ulászló pártjára áll a főkancellárság reményében, amit meg is kap. Diplomáciai kapcsolatot tart fenn a Habsburgokkal és a velencei Signoriával, aminek eredménye a konstantinápolyi patriarchai méltóság. A királyt teljesen a kezében tartja, de meg is védi - elsősorban természetesen a maga pozícióját oltalmazva - az oligarchia hatalmi törekvéseivel szemben. Kevésen mulik, hogy X. Leo helyett nem őt választják pápává.

Vállalkozásának sikertelensége és a Dózsa-féle parasztháború kirobbantása miatti vád súlya alatt lassan megtörik ez a pályáját és egyéniségét tekintve bizonyos fokig Mátyáshoz hasonló egyéniség. Nem impetóval akarja meghódítani a szerencsét, mint Machiavelli, hanem lassú óvatossággal, inkább alkalmazkodik hozzá, mint Guicciardini: "Mikor az időviszonyok nem hódolnak meg előttünk, mi hódolunk meg előttük. Gyakran hasznosabb a késedelem, mint a sietés," "az okos ember engedelmeskedik az idő követeléseinek." A virtu kérdése helyett inkább a szerencse problémája foglalkoztatja.

Sokkal inkább a tettekrevalóság, a dinamikus cselekvésre épít a magyar machiavellizmus tipikus képviselőjeként emlegetett Fráter György /1482-1551/³³. Politikusi tevékenysége történelmünk egyik legsorsdöntőbb idő-

szakára, a Mohács utáni negyedszázadra esik, amikor az ország három részre szakadása meg végbe és állandósul az idegen uralom.

Politikájának központi kérdése: egyesíteni a szét szakadt országot egy uralkodó - lehetőleg az erdélyi fejedelem, esetleg a Habsburgok - uralma alatt. Tetteit és módszereit ennek a magasabbrendű koncepciónak rendeli alá. Tud önálló lenni, és mer szakítani környezetének véleményével. A körülményeket mérlegelve alakítja ki és követi saját meggyőződését. Mindig azokat az eszközöket ragadja meg, amelyek segítségével leghamarabb vagy legbiztosabban előéri célját. Még akkor is ezt teszi, ha kortársai becsstelenséggel vádolják. Az adott körülmények között legjobb, leghatásosabb eszközök alkalmazásáról soha nem mond le. Erőskező politikája miatt az elégedetlen nemesek nagykiterjedésű összeesküvést szőnek ellene és elűzése után köztársaság létrehozását tervezik.

János Zsigmond kiskorúsága idején kinevezetlenül a kormány élére áll, és - mint Verancsics írja - "főlemelt lélekkel s királyi bőkezűséget tanúsítva, ügyesen használta fel a magas helyzetet, melyre szerencséje által emeltetett." Bőkezűségével szerzett magának híveket, főleg a székelyek közül.

Machiavelli tanácsai húzódnak meg tettei mögött? Az erős kéz politikája, az adott helyzetnek megfelelő, határozott és önálló cselekvés, az immoralis eszközök használhatósága egy magasabbrendű cél érdekében, párthívek toborzása bőkezűség útján, és mindez az állam, a nemzeti

egység megteremtésének szemszögéből nézve – pontosan megtalálható a Principe-ben. Elvileg ismerhette is Fráter György ezt a könyvet, hiszem már közkézen forgott Agostino Nifo latin átdolgozása és olasz nyelvű, Machiavelli neve alatt futó kiadása. Latinul még szerzetes korában jól megtanult, sőt olaszul is tudott, hiszen anyai ágon olasz származású.

Leveleiből azonban az derül ki, hogy nem ismerte Machiavellit. Abból ugyanis, hogy az occasione-t a ratio temporis-sal, a virtu-t a ratio agendi-vel helyettesíti, csak ez olvasható ki. Egyébként nagyon fontosnak tartja a dolgok /res/ és az idő /tempus/ követelményeihez való alkalmazkodást. A nagyobb jelentőséget a cselekvésnek tulajdonítja, ezt kell a körülményeknek megfelelővé tenni. Ha a cselekvés gyors és a dolgok rendben mennek, nem marad el az eredmény. Az igazán jó államféfit még a dolgok zavarossága, az anarchia sem zavarja meg, sőt még azt is felhasználja dinamikus terveinek megvalósításához. Hozzáteszi azonban azt is, hogy a szerencse a jól megválasztott alkalom és módszer esetén is áthúzhat minden számítást.

Fráter György, mint látjuk, nemcsak nagy eredményeket hozó politikai gyakorlatában volt machiavellista, átgondolt elméletet is teremtett, amit leveleiben csak igen vázlatosan körvonalazott. Ehhez nem kellett neki Machiavellit olvasni az egyre mélyülő feudális anarchia korszakában, amikor mindenki önző, hatalmaskodó, rabló és áruló. Valószínű, hogy machiavellizmusának kialakulásába belejátszott a szintén

politikai pályán működő főpap, Bakócz Tamás példája, illetve Mátyás egész Zrínyiig, sőt Rákócziig politikai koncepciókat formáló egyénisége. Az például szinte minden kétséget kizár, hogy a hatalmi támaszát jelentő "kék drabantok"at a "fekete sereg" mintájára szervezte.

A Mohács utáni kor nemcsak megköveteli az erőskezűséget mellett kétszínű és fondorlatos politikát, hanem ki is alakítja, felszínre is hozza az ilyen politikust. Fráter György semmivel sem volt elvetemültebb, mint osztrák, török, vagy más - hasonló módszerekkel dolgozó-kortársa. Inkább elismerést érdemel, mert elsősorban nem az egyéni érdek vezette, hanem a "ragione di stato". Az anarchia felszámolására, a szétszakított ország egyesítésére törekedett, bár a Habsburgok szerepének megítélésénél végzetes hibát követett el.

A jelleme és politikai módszere elleni régalmak éppen a bécsi udvarból indultak ki. Amikor Ferdinand nyíltan beismerte, hogy György barát gyilkosának ő adott megbízatást, az áldozatot árulónak, tetteit sőtét praktikáknak kellett minősíteni a világ előtt, megöletése csak így tűnhetett jogosnak. Ettől kezdve és ebből kiindulva vonult be a köztudatba, hogy a "fehér barát" a legfeketebb ördög és a legsötétebb machiavellista.

Valójában a század nagy politikusa volt, aki Cesare Borgia és Machiavelli szellemében cselekedett, de önállóan kialakított elméletének gyakorlatát valósította meg.

IV.

HATÁS MŰKÖDÉSI MACHIABELLI-ISMERET

Machiavelli magyarországi hatásának kezdetét nem tudjuk pontosan meghatározni. Egyrészt a külföldi és magyar prae-machiavellizmus nehezíti a hatás kimutatását, másrészt az, hogy Machiavelli magyar olvasói eleinte jóformán semmit sem vesznek át tőle, legfeljebb olyan általános humanista gondolatot /pl. a szerencse hatása az emberi életre/, ami esetleg máshonnan származik, illetve általánosságánál fogva a Machiavelli-fortuna szempontjából alig van jelentősége.

Nagyjából ez a helyzet a XVI. század Machiavellivel kapcsolatban sokat emlegett Ferdinánd-párti politikusa, ³⁴
Zay Ferenc /1505-1570/ esetén. Zay katona, politikus és író. Délvidéki magyar családból származik, onnan kerül igen fiatalon II. Lajos udvarába. Részt vesz a mohácsi csatában, utána Ferdinánd pártjához csatlakozik. Több helyen teljesít katonai szolgálatot; 1548-ban Dobó tiszttársa Egerben. A császár követeként Verancsics-csal együtt Konstantinápolyban is megfordul. Követtársa még Malvezzi és Busbecque. Hazatérte után Kassa főkapitánya lesz és több Erdély ellen irányuló akcióban vesz részt.

Műveltségét tekintve kevés kortársa mérhető hozzá. A hagyomány szerint a páduai egyetemen tanult, folyékonyan beszélt, írt és olvasott olaszul, ezen kívül latinul és

és törökül, de jól tudott szerbül és horvátul is. Még mint királyi udvarnok alapozta meg szép könyvgyűjteményét. A teológiai irodalmon mellett klasszikus auctorok /Arisztotelész, Cicero, Sallustius, Ovidius, Livius/, olasz humanisták és a reformáció íróinak művei találhatók meg könyvtárában. Olvasta Melanchtont és Erasmust. Igyekezett lehetőleg minden könyvet megszerezni vagy legalább elolvasni. Konstantinápolyi útja alkalmával a török megszállásra vonatkozó adatokat gyűjtött a Délvidéken. Valószínűleg felakarta dolgozni a török hódítás történetét.

Levelein és követi jelentésein kívül nem maradt ránk olyan írása, amelynek szerzőségéhez ne férne kétség. Szalay László óta többen az ő munkájának tartják a Nándorfejérvár elestéről szóló emlékiratot: Az Landor Fejérvár elvesztésének oka e vót és így esütt. Több érv szól amellett, hogy valóban az ő tollából származik. Ebben a művében céloz egy másik munkájára, amelyben azt beszéli el, hogyan kötött János király szövetséget a törökkel hatalmának megtartása érdekében.

Monográfusa, Thallóczy Lajos szerint - élete, gondolkodásmódja, írásai olaszosak; Machiavelli Discorsi-jait állandóan magánál hordozta. Elég könnyen megszerezhetette, hiszen Páduából való hazatérése után is voltak kapcsolatai az olaszokkal: többször vásárolt firenzei kereskedőktől. Emlékirata azonban - ha ugyan tőle származik - nem mutatja Machiavelli hatását.

Bár Zápolya és Báthori ellentétének ábrázolásánál említi: Zápolya azért gyűlölte ellenfelét, mert Báthori "jobb szerencsájú volt sokkal vajdánál." Báthori nádorrá választásának elmondásakor hangsúlyozza az irigy vajda képviselő magatartását.³⁶ Ebből azonban még túlzás volna hatásra következtetni. Zápolya álnok színlelésének elmondása csak a jellemzés elmélyítésére szolgál, a szerencse problematikája pedig eléggé általános renaissance gondolat. Ráadásul Zay műve jellegénél fogva sem olyan, hogy jól beleépülhetnének a Discorsi gondolatai. Legjobb esetben is csak néhány gondolattöredék kaphatna benne helyet.

A Z¹ay típusú főurakhoz sorolható Verancsics Antal /1504-1573/, a János-, majd Ferdinánd-párti humanista főpap.³⁷ Zay követtársa konstantinápolyi útja alkalmából, tehát a Discorsit neki is ismerni kell. Művei azonban egyáltalán nem tanuskodnak erről.

Verancsics és Zay - ha ugyan hihetünk Thallóczy Lajosnak - csupán olvasta Machiavellit, de mélyebben egyikre sem hatott. Néhány tanácsát valószínűleg megfogadták és alkalmazták politikai gyakorlatukban, magasabb régiókat jelentő írásaikba azonban még nem engedték be. Számukra még csak ilyen mértékben aktuális. De már nem közbűs. Nem is lehet az olyan korban, amikor Fráter György-höz hasonló politikusok vesznek részt az ország életének irányításában.

V.

A HUMANISTÁK

A XVI. század első felében, sőt közepe táján is csak egyesek találkoztak Machiavelli nevével, csupán néhány művelt főúr, esetleg főpap olvasta nagyobb politikai munkáinak valamelyikét. Már nem volt ismeretlen, de még nem hatott. A Mohács utáni humanisták csoportja az első, ahol ismeretén túl bizonyos fokú hatását is ki tudjuk mutatni.

A magyarországi humanizmus fejlődése elég nagy mértékben eltér az európaiétól, annak akár olasz, akár németalföldi változatától.³⁸ Egyrészt sokkal szorosabban összefonódik a feudalizmussal, másrészt szinte központi helyet kap benne a török elleni harc kérdése. Külföldi forrásait tekintve eleinte szinte kizárólag az olasz humanista kultúrából táplálkozik, csak később tájékozódik Bécs, Krakkó és Németalföld felé, anélkül azonban, hogy Itáliával való kapcsolatát megszakítaná. Itthoni képviselői főurak és főpapok, akik Mátyás és a Jagellók uralkodása idején szinte mindnyájan a királyi udvar, főleg a kancellária körül csoportosulnak. A Hunyadiak korának humanizmusa azonban még nem kimondottan a magyarországi viszonyok terméke, elsősorban az olasz humanizmus kisugárzása hívja életre. Galeotto Marzio és Bonfini olasz, sőt a kor reprezentáns alkotóját Janus Pannoniust is a ferrarai és páduai évek érlelik költővé. Humanizmusunk kiszélesedése és magyarrá válásának megindulása a

Jagellók korában megy végbe.

A szépen meginduló fejlődést csak megzavarja, de nem szakítja meg a független magyar állam bukása. Már volt annyira erőteljes a humanista műveltség, hogy a "király nélküli" szakaszban is tovább tudott élni, decentralizáltsága ellenére is tovább tudott fejlődni. A decentralizáltság azonban csak látszólagos, hiszen egy-egy főúr udvara, néhány püspöki székhely, a bécsi és az erdélyi udvar az új szerveződés gócpontjaivá válnak, otthont és alkotási lehetőséget biztosítanak a humanisták számára. A két legfontosabb centrum Természetesen Bécs és Kolozsvár.

A Mohács utáni magyar humanizmus a történetírás terén alkotja a legnagyobbat. Ennek magyarázatát a kor körülményeiben, a társadalmi viszonyok objektív és szubjektív követelményeiben kell keresnünk. A Mátyás halála utáni évtizedek mozgalmassága kialakította az emberekben a jelent formáló nagy események, ezek okai - vagyis a historizmus iránti érzéket. Az ország pusztulása, a feudális anarchia okait kutatták és találták meg a humanisták Mátyás központosított monarchiájának a király halála miatt bekövetkezett bukásában. / És ez a magyarázat százszorta helytállóbb, mint a reformáció irodalma által hirdetett "isten büntetése" - gondolat./

A kor mozgalmassága által objektíve kiváltott történelmi érdeklődés találkozott a bécsi, illetve az erdélyi udvar létét és politikáját igazolni akaró szubjektív törekvésével. Az ideológia felvázolásához nemcsak a program

/ az anarchia felszámolása és a központi hatalom megteremtése / kidolgozása szükséges, ezt még a hagyományhoz is szorosan hozzá kell kapcsolni. Politikai irodalom még nincs, tehát a feladat a történetíráásra hárul.

A Mátyás-hagyományra épülve mindkét udvarban kifejlődött egy erősen történelmi és politikai jellegű, latin nyelvű irodalom. A történetírók példaképei a megfellebbezhetetlen tekintélyű ókori klasszikusok: Livius és Tacitus. Ezek azonban inkább csak mintát adtak számukra, programot az olasz történetírástól kaptak. Történetíróink közül mindegyik több éven át a páduai egyetem diákja volt, lehetetlen tehát, hogy az ottani történetíró iskola befolyását teljesen elkerülték volna.

A XVI. századi olasz történetírásban két felfogás³⁹ harcolt egymással. Az egyik iskola alapítója Francesco Robortello, és ide tartozik Carolus Sigonius. Szerintük a történetírásban rendkívül fontos az objektivitás megőrzése, ezért nem szabad magyarázatokat fűzni a leírt eseményekhez és ítéletet mondani azok résztvevőiről. A történetíró csupán beszélje el azt, ami a megértéshez szükséges, a következtetések levonását bizza az olvasóra. Ez az un. narratív irányzat.

A másik iskola, amelynek megalapítója Robortello tanítványa, Francesco Patrizzi, nem elégszik meg ennyivel. Hangsúlyozzák, hogy a történetíró egyben filozófus is, tehát feladata nem merülhet ki a múlt eseményeinek puszta rekonstruálásában. Ki kell fejtenie a történelmi igazságot és elmélkednie kell róla. A történetíró feladata

komoly és felelősségteljes, ezért nem lehet személytelen. Ez a kommentáló-nak nevezhető iskola a régiek közül Polübioszt, az újabbak közül Machiavellit és Tuberot tekintette példaképének, vagyis azokat, akik az események elbeszélése mellett igyekeztek rávilágítani az állam gazdasági struktúrájára, akik a "politica storica" első képviselői voltak.

1. A Habsburgok köre

A Mohács előtti magyar állam folytatásának - látszólag jogosan - a bécsi udvar tűnik. Zápolya János, az ellenzék vezére mintegy ellenkirályként lép fel, míg Ferdinándot a rendek állítják az ország élére. A budai udvar humanista kultúráját is nagyrészt a bécsi örökli. Ez a kultúra azonban nemsokára sokat veszít eredetileg olaszos jellegéből, németes színezetet kap. A Habsburgok udvarában inkább olyan jellegű írók fordulnak meg, mint Celtis Konrád és Justus Lipsius. Mégis ehhez a központ-hoz tartozik a magyar humanisták jelentős része. Köztük olyanok is, akik Machiavellit elég jól ismerik.

Feltétlenül ezek közé tartozik Zsámboki János /1531-1584/, a Habsburgok udvari orvosa és történetírója, aki a korabeli Európa legműveltebb humanistáinak egyike.

Tanulmányait külföldi - német, francia, olasz - egyetemeken, többek között Wittenbergben, Strassburgban, Párizsban és Páduában végezte. Huszonhat éves korában állítólag a bolognai egyetem professzora. Huszonkét évig

tartó európai útja alatt hatalmas műveltségre tesz szert: megtanul tizennégy nyelvet és csaknem az összes tudományban járatos. 1564-ben megtelepszik Bécsben, a király környezetében.

Munkássága rendkívül sokrétű. Verseket /emblémák, epigrammák, elégiák/ ír görög és latin nyelven, verses históriákat /Eger és Szigetvár ostromáról, a magyar királyokról a hun időktől Miksaig/ és szónoki beszédeket. Többekéi szerző /Xenofon, Horatius, Plautus/ műveit kiadja, sőt a mi Janus Pannoniusunk költeményeit is. Méltán írja róla kései vándortudós követője, Szenczi Molnár Albert: "Az mi magyar nemzetünkben soha senki nem találtatott, ki több drága szép könyveket bocsátott volna ki az Kegyelmetek városából való Samboki Jánosnál."⁴¹

Két évtizedet meghaladó európai vándorutját nemcsak tanulásra fordítja, hanem kódexek, régiségek és könyvek gyűjtésére is. Egy akkor óriási méretű, 2618 műből álló könyvtárral tér haza.⁴² Machiavelli két legismertebb munkája, a Principe és a Discorsi is megtalálható benne:

573/3. De migrationibus populorum septentrionalium [post devictos a Mario cimbris et de ruina Imperii Romani], liber ex italico [sermone / Nicolai Machiavelli /] latinus factus, per Hieronymum Turlerum [Francofurtj. 1564. apud Haered-[es] Christiani Egen[aphi]. in 8°

726. Nicolai Machiavelli Princeps ex Sylvestri Felij Fulginatis translatione diligenter emendata [!]. Adiecta sunt eiusdem argumenti aliorum quorundam contra Machiavellum scripta

de potestate et officio Principum et contra
Tyrannos || Basileae 1580. 8°

Nem valószínű azonban, hogy különösebben érdeklődött volna Machiavelli munkássága iránt. A Principe olyan latin fordítását vette meg, amellyel együtt a nyegében Machiavelli-ellenes munkát is kiadtak, "contra tyrannos", de az ő fejedelmi eszményével szemben. A Discorsi latin fordítása még a szerzőt sem nevezi meg.

Történetírói példaképe semmiképpen nem Machiavelli. Könyvei között megtalálható Guicciardini Storia d'Italia-ja /1667/, de nincs meg az Istoria fiorentine. Igyekszik megszerezni Gianmichele Bruto Florentina historia-ját /1657/, amely élesen Machiavelli ellen irányul. Ráadásul a Machiavellitől távol vagy éppen vele szemben álló tacitisták majdnem mind képviselve vannak, szerzőnként egy-egy kötet erejéig. Így például a Machiavellit cáfoló Innocent Gentillet műve:

591. Commentariorum de regno aut quouis
Principatu recte [et tranquille] admi-
nistrando libri 3 aduersus Nicolaum
Machiauellum. [S. l. et t. 1578] 8°

Megvolt a középkori fejedelem- és állam-ideált hirdető Justus Lipsius néhány munkája / 651, 949 /, az általa kiadott és kommentált Livius, illetve Tacitus-kiadás /651/2, 2383/. A tacitista szerzők közül Busbeque /511/2/, Daneau /542, 854, 854/2, 1091/, Jean Bodin /354, 369, 607, 1653 / könyveit vette meg. Minden bizonnyal olvasta - mert megvolt neki - Antonio Guevara műveit, / 525, 1417/. Ezek közül a Reloy de los principes tulajdonképpen

Marcus Aurelius irodalmi mezbe öltöztetett életrajza.

Elsősorban szépirodalmi alkotás, de amennyiben államelméleti munka, elég sekélyes. A nagy római császárt izigvérig kegyes keresztény uralkodóvá hamisítva mutatja be és állítja példaképül.⁴⁴ Az ilyen típusú uralkodó a lehető legtávolabb áll Machiavelli fejedelmétől.

A Guevara elképzeléseihez hasonló államelméleti teória jellemzi a tacitisták munkásságát is. Liviuszal, a római köztársaság történetírójával a császárkor történészt Tacitust állítják szembe. A Machiavelli-ellenes irodalom a tacitizmusból bontakozik ki.

A tacitizmus nálunk szinte együtt jelentkezik Machiavellivel. Első képviselőivel Malvezzivel és Busbecque-
kel már Zay Ferenc találkozik Konstantinápolyban. Zsámboki könyvtára egész jelentős tacitista irodalmat tartalmaz, ami arra enged következtetni, hogy a tulajdonos érdeklődött iránta. Ennek alapján elképzelhető, hogy ha Zsámboki reaglát volna Machiavellire, mit vett volna át tőle, mivé torzította volna eszméit. Azonban sem forrásnak, sem példaképnek nem tekintette: mint történetírót nem ismerte, államelméleti kérdésekkel külön nem foglalkozott. Ideálja különben sem lehetett volna Machiavelli fejedelme. Ezt részben a tacitizmusról mondottak magyarázzák, részben Istvánffy munkásságának vizsgálata.

A "magyar Livius"-nak nevezett Istvánffy Miklós⁴⁵
/1538-1615/ a század legnagyobb történetíróinak egyike. Istvánfi Pál, a Voltér és Grizeldisz c. széphistória szerzőjének fia. Váradi Pál örök mellett nőtt fel mint apród.

Oláh Miklós pártfogoltjaként tanult a bolognai és páduai egyetemen. Hazatérte után Oláh titkára lett, majd az érsek halála után a király szolgálatába áll. Kancellár, királyi tanácsos, később a nádor helyettese lett. Élete végéig hűségesen szolgált a Habsburgokat. Mint követük, megfordult Lengyelországban és Erdélyben. Elnöke volt az Illésházy-pert tárgyaló bíróságnak. Részt vett a tizenötéves háborúban, jelen volt a bécsi, illetve a zaitva-toroki békekötésnél.

Befejezetlensége ellenére is hatalmas történelmi munkájában - Nicolai Istvanfi Pannonii historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV - Mátyás halálától saját koráig dolgozta fel a magyar történelmet. Az időben hozzá közeleső történeteket úgy írta le, mint azok résztvevője, a régebbi eseményeket Bonfini, Dubravius, Tubero, Brodarics, Tinódi, esetleg Forgách művei alapján dolgozta fel, bár forrásait általában nem jelölte meg.

A Habsburgok iránti hűsége munkájából is kiderül. Hiába hirdeti elvben, hogy a történetíró legyen tárgyilagos, ne foglaljon állást, a gyakorlatban nem ezt teszi. János király hadait mindig ellenségként emlegeti, Ferdinánd győzelmének pedig rendkívül örül. Lojalitása nem engedte, hogy az annales formát mereven betartó tárgyilagos narrator legyen.

Istvánffy és Z[sámboki a Robortello-féle narrator iskolához tartozik. Elvben teljesen idegen számukra a kommentálók programja; a bécsi udvar iránti hűségük mint

állásfoglalás teljesen spontánul nyilatkozik meg műveikben. Istvánffy-nak Livius - azon kívül, hogy irodalmi minta - csupán a tárgyilagosság programját jelenti, úgy mint a köztársaság történetíróját nem érti meg. Egy császár-hú feudális főúr esetében ez természetes is.

Példaképe Mátyás, ideális állapotnak az ő uralmát tekintti. Mint ennek alapja, fontos szerepet kap fejtegetéseiben a "disciplina militaris". Szigetvár ostromával kapcsolatban Zrínyi szájába adva fejti ki Istvánffy az ideális hadseregről vallott nézeteit: fele lovas, fele gyalogos, esetleg idegenekkel kiegészítve. Ez annak a típusnak felel meg, amit Machiavelli "soldait misti"-nek nevez. Az ilyen hadsereget többre becsüli az idegen csapatoknál, de legjobbnak az önálló nemzeti hadsereget tartja /Principe, cap. XIII./. Istvánffy, mint az ország alnédora lojalitásánál fogva túlzottnak tartja azt az elképzelést, hogy a törököt a magunk erejére támaszkodva, önálló nemzeti hadsereg el verjük ki. Ezt a megoldást Zrínyi veti fel elsőnek. Istvánffy még a Habsburgoktól és birodalmi hadaiktól várja az ország felszabadítását, a mindenkori császársban szeretné látni a Machiavelli-féle, barbárokat kiűző, "megváltó" fejedelmet: "Hihető, hogy ezek az iszonyú gazságok haragították meg a nagy Istent, ki megtagadta, hogy hadaink győzzenek és azt meg is fogja tagadni ezután is, ha csak végtelen jósága meg nem ajándékoz bennünket egy dicső és buzgó császárral, /gloriosi nominis et summae pietatis imperator/, ki megújítva a régi megromlott hadi fegyelmet s a katonák iszonyú gonoszsá-

gait meggátolva és büntetve a végzetet kiengeszteli, a szegény, ártatlan népet megvédi, kapzsiság és nagyravágyás nélkül minden erejét csak a barbár ellenség legyőzésére fordítja." /Historia, lib. XXVIII./ Ezt a gondolatot - köz-
vetve vagy közvetlenül - Machiavelli sugalmazta.⁴⁶

2. A Báthoriak köre

A Mohács előtti magyar állam igazi folytatója az er-
délyi fejedelemség.⁴⁷ Erdély élén áll egy részben Mátyás-
hoz hasonló nemzeti uralkodó, és Erdély tudja leginkább
megőrizni a nemzeti függetlenséget. Humanista kultúrája
is közelebb áll a Mohács előttihez. Nemcsak azért, mert
erősen Itáliára támaszkodik,⁴⁸ hanem azért is, mert meg tud-
ja őrizni, tovább tudja vinni a magyar renaissance prog-
resszivitását.

Az erdélyi humanista udvar feje, Báthori István maga
is széleskörű műveltséget szerzett az olasz egyetemeken.
Nagyrészt ez az alapja erősen világias gondolkodásának és
korában igen ritka vallási türelmének.⁴⁹ Merész koncepciójú
politikája és a kultúra fejlesztése terén kifejtett tevé-
kenysége haladó renaissance emberre vall. A legkiválóbb
magyar humanisták jelentős részét maga köré gyűjtve Európa
egyik legvirágzóbb fejedelmi udvarát teremti meg a három
részre szakított ország keleti felében.

Mint politikusai általában, ő is a páduai egyetemen ta-
nult, tehát az antik történelem és filozófia mellett Machi-
avelli/vel is meg kellett ismerkednie. Politikai elveit

inkább Arisztotelészből meríti. Minden jel arra mutat, hogy udvarában Machiavelli nem nagy népszerűségnek örvendett: nem támadták, hanem elhallgatták. Balassi Bálint több, mint egy fél évet töltött Báthori udvarában - inkább vendég, mint fogolyként-, mégsem ismerkedett meg Machiavellivel. Ha olvasta volna, nem írt volna Braunschbergből olyan elismerő hangú levelet Rimáynak 1591-ben a Discorsiról. Nyilván Lengyelországban és nem Erdélyben olvasott először Machiavellit, az elismerést az olvasmányélmény újdonsága diktálta.

Ennek ellenére sem lehet elvitatni azt, hogy Machiavellit ismerte mind maga Báthori, mind udvarának humanistái. Sőt egyesek, akiknek az életútja csak később kanyarodott az erdélyi fejedelemség felé, még jóval Báthori előtt, mint ezt Brenner Márton példája mutatja.

Brenner Márton /megh. 1553/ a bécsi és bázeli egyetemen végezte tanulmányait, Hazatérve a besztercei káptalan lelkésze lett. Erdélyhez szorosabban életének második fele köti: Brandolini egyik művének kiadását Gerendi Miklós erdélyi püspöknek ajánlja, illetve Nagyszebenben telepszik meg, miután hivataláról lemond.⁵¹

Munkásságának legfőbb értéke, hogy kiadja /Bázel, 1543/ Bonfini Rerum Ungaricarum-ának első három decadesét. Az előszóban igyekszik megmutatni Mátyás központi hatalma bukásának következményeit. A mohácsi csatavesztést és az ország pusztulását a hadi fegyelem megromlására vezeti vissza. Okfejtése nem spontán: elemzése kora politikai irodalmának ismeretén nyugszik. Az ország legnagyobb el-

lenségének az anarchiát tartja. "Ezt az ellenséget ugyanis inkább merészséggel, mint hosszadalmas tanácskozásokkal kell elriasztani, bár bátor és egészséges férfiaknak azokra is elég alkalmuk lesz ebben az annyira gyászos háborúban." Ez a gondolat félreismerhetetlenül a Machiavellié. Ő hirdeti, hogy az embernek cselekvéssel: merészséggel és az alkalom kihasználásával kell célját elérni. Brenner tulajdonképpen azt követeli, amit Machiavelli vár az uomo virtuoso-tól. Tovább azonban nem megy: "De ezekre a dolgokra nincs itt most idő és hely, mert tudós és kiváló férfiak és bátor hadvezérek ebben a tárgyban gyakran tettek kijelentéseket, írtak és írnak napról-napra mind többet." A "tudós férfiak" egyike feltétlenül Livius, mert lényegében az ő tételét fejti ki Machiavelli: milyen módszerekkel lehet megszerezni és megtartani a hatalmat. Livius azonban csak előkészíti Machiavellit, akit Brennernek feltétlenül ismernie kell, hiszen abban az időben jelenik meg /Nifo kiadása/, és még senki sem bírálja, kárhoztatja. Tanai átlás nélkül terjedhetnek és terjednek is, mert aktuálisak. Nálunk - mint Brenner munkássága mutatja - elősegítik az anarchia felszámolására irányuló aktív magatartás gondolatának kikristályosodását, megfogalmazását.

53

Forgách Ferenc /1535-1577/, a "magyar Tacitus" is a Habsburgok oldalán kezdte pályáját. Oláh Miklós támogatásával jutott el a humanizmus hagyományait még akkor is híven őrző páduai egyetemre. Hazatérése után Várad püspökévé nevezték ki, azonban székhelye 1557-ben, ki-

nevezése évében török kézre került, így az egész csak udvari állást jelentett számára Bécsben. Ekkor még hitt abban, hogy a Habsburgok ki akarják űzni a törököt és egyesíteni fogják az országot. Azonban mint a magyar politikai élet aktív résztvevője, hamarosan belátta, hogy a Habsburgok nem akarnak segíteni az országon, gyarmatosító szándékukat egyre nehezebben tudják leplezni. Lemondott püspöki címéről, Itáliába utazott, majd 1568-ban Erdélybe költözött. A német párttal való szakításának végső oka az lehetett, hogy nem neki, hanem egy kalandornak adták a győri püspökséget. Erdélyben nagy megbecsülésben részesült: megkapta a felosztatott kolozsmonostori apátság birtokait, János Zsigmond tanácsosa, majd Báthori István kancellárja lett. Valószínűleg itt kezdett történeti műve megírásához, amelyhez egész életén át gyűjtötte az adatokat. 1575-ben Páduba utazott, hogy betegségét gyógyítsa, azonban két év múlva meghalt. - Haladó gondolkodású humanista tudós volt és politikus. Püspök létére soha sem végzett egyházi szertartásokat, Erdélyben pedig meg akart nőülni.

Munkája- De statu Reipublicae Hungaricae Ferdinando, Johanne, Maximiliano regibus ac Johanne Secundo principe Transylvaniae commentarii, - a magyar történelem 1540 és 1572 közti szakaszát dolgozza fel, de csaknem egyharmada a legfontosabb európai eseményekkel foglalkozik /hugenották, németalföldi szabadságharc, stb/. Forgách a XVI. század legnagyobb, legvilágosabban látó

magyar történetírója, egyedül ő képes a hazai eseményeket európai összefüggésükben látni. Forrásai: Tinódi, Verancsics, illetve Sleidanus, Jean de Serres és Alfonso Ulloa.⁵⁴ Machiavellire nem hivatkozik, bár elképzelhetetlen, hogy ne ismerte volna. Azonban egyrészt azért mehetett el mellette szótlánul, mert nem tért ki az olasz eseményekre, másrészt: a magyar történelem Bohács utáni néhány évtizedét feldolgozva sokkal közzenfekvőbb példakép számára látta. A római császárkor nagy történetírója mintegy saját korának pusztulását foglalja krónikába és mond róla keserű ítéletet. Forgách hasonlóképpen. Tanúja annak, hogy ássa saját sírját a magyar arisztokrácia, hogyan mélyül és válik a nemzeti lét szempontjából egyre veszélyesebbé a feudális anarchia. Mitéli, de nem mint kivéltető. Erthető módon nem tud mást elképzelni a feudalizmuson túl. Ennek a társadalomnak eszményi, Mátyás alatti formáját szeretné látni saját korában. Azonban ennek elengedhetetlen feltétele a török kiűzése lenne. Az ország felszabadítását sokáig ő is a Habsburgoktól várja. Aztán szertefoszlik minden illúziója. Nevetségesnek tartja az idegen tisztek tehetetlenségét. A magyar virtus ragyogó példáit a végvári harcokban látja. Az anarchia felszámolását a Hunyadiak központosított monarchiájának reményében követeli.

Az idegen katonaság elűzése talán Machiavellitől kölcsönzött, de inkább a gyakorlatból elvont gondolat.

Az egységes magyar államról alkotott ideálja feltétlenül a Mátyás-hagyományra épül. Nincs szüksége Machiavelli fe-

jedelem-eszményére, mert Mátyásnál ideálisabb uralkodót nem tud elképzelni: "Quibus rebus [scientiis et omnibus animi corporisque virtutibus] omnibus Mathias antea⁵⁵ it non solum suae aetatis principes omnes, sed etiam posteriorum temporum, immortalis sui gloria, et quoad seculum hoc erit, semper apud posteros memoria ejus celebrior atque laudatior durabit."

Machiavelli hatását inkább a Deliberatio ad Ferdinandum imperatorem de negotio Transylvaniam a filio regis Ioannis recuperandi c. munkájában kereshetjük. Beosztása, tárgyalási módja Machiavelli relazione-ira emlékeztet. Renaissance frazeológiájú munka: szerencse, alkalom, gyorsaság, szépszó, jutalom, erőszak, eselvetés, az ellenség megosztása – mind szerepel az egyetlen cél, a siker érdekében. Callimachus óta nem írtak Magyarországon ilyen jellegű művet.⁵⁶ Igaz, hogy Callimachus Attilája nagyon népszerű lett az 1530-as években, a Principe megjelenése idején,⁵⁷ tehát nem lehetetlen, hogy ennek hatásáról van szó. De még ha ettől is eltekintünk és csupán azt feltételezzük, hogy Forgách a pusztai történelmi tények alapján dolgozik, munkája akkor is a magyar machiavellista irodalom fontos terméke.

Hogy Machiavelliből mi hat leginkább az erdélyi humanista politikusokra, azt Kovacsóczy magatartása és írásai mutatják legjobban. Kovacsóczy Farkas /1540-1594/ a Báthori-udvar egyik legműveltebb és talán legszimpatikusabb humanistája.⁵⁸ Összesen tizenkét évet tölt Itáliában, főleg

Páduában, ahol tanulmányait végzi. Hazatérése után Báthori kancellárja lesz. Mikor Báthori Kristóf fia, a kiskorú Zsigmond kerül a trónra, egy tizenkéttagú tanács uralkodik helyette, amely hattagúvá olvad, végül Kovacsóczy, Kendy Sándor és Zsombory László triumvirátusának kezébe kerül a hatalom. Amikor a rendek nyomására Géczy János veszi át a kormányzói tisztelet, Kovacsóczy egy politikai traktátusban bebizonyítja, hogy a triumvirátus jobb kormányforma, mint egy ember uralma. Felfogása Liviusra vezethető vissza.

A többség uralma, illetve a köztársaság iránti rokonszenve egész életén végigkíséri, ez okozza halálát is. Néhány Páduában tanult humanista politikus társával együtt szembekerül a zsarnok Báthori Zsigmond politikájával. A fejedelem háborút akar indítani a török ellen, Kovacsóczyék ellenzik. Az egyre élesedő ellentét a humanisták összeesküvéséhez vezet. Az alkalmat az országgyűlés megoszlása adja: míg a főrendek Gyulafehérvárra gyülekeznek, addig a közrendek Tordán találkoznak. A fejedelem terveit előterjesztő Geszti Ferenc durván megsérti Kovacsóczyékat, lebecsülve "tudós" kormányzási módszereiket, mire azok átmennek Tordára és a fejedelem távollétében új országgyűlést hívnak össze. A Kolozsvárra áttett gyűlésen arról tárgyalnak, hogy Erdélyben egy velenceihez hasonló köztársaságot alapítanak: száztagú tanács élén tizenkét főtanácsos fogja igazgatni az országot. Kovacsóczy, társaival együtt az elfojtott összeesküvés áldozata lett.

A Báthori Zsigmond ellen szőtt összeesküvés lényegében a rendekké szerveződött nemesség olyan törekvése, amely a fejedelem hatalmát igyekszik korlátozni. A köztársasági kormányforma csak nevében hasonlíthatott volna a velenceihez, ha egyáltalán olasz és nem magyar minta lebegett a humanista tanácsurak szeme előtt. Kolozsvárt ugyanis már régóta, s így Báthori Zsigmond uralma idején is az ún. "száz férfiak" tanácsa kormányozta, ⁵⁹ tehát elképzelhető, hogy ezt sem hagyták figyelmen kívül.

Az sem lehetetlen, hogy az erdélyi humanisták Machiavelli tanításait is szem előtt tartották. Úgy látták, hogy Báthori Zsigmond uralkodása idején a principátus tyrannizmusba csapott át, ezért fel kell számolni és helyébe az optimaták uralmát kell létrehozni. A feltevést az látszik alátámasztani, hogy Zsigmond valóban csak árnyéka volt Báthori Istvánnak, akit humanistái ideális uralkodónak tartottak.

Kovacsóczy fejedelmi eszménye itáliai tartózkodása idején kezd kialakulni. Megformálásában Machiavellinek is igen fontos szerepe van. Ezt Berzeviczy Mártonhoz intézett beszéde mutatja, amelyet 1572-ben mondott, Berzeviczy hazatérése alkalmából. A bucsúbeszédben a megszemélyesített Olaszország buzdítja Berzeviczyt, hogy térjen haza édes hazájába, amelyet pusztít a török, és igyekezzék minél eredményesebben közreműködni a törökellenes szövetségben. A haza hálás lesz, "ha egész lényeddel rajta leszel, hogy mindazt, amit szavakkal, figyelmeztetéssel, s a rábeszélés minden eszközével nyújtani tudsz,

arra fordítsad, hogy férfaink megemlékezve régi, ősi erényükről, most, most sebes lélekkel fegyvert ragadjanak, s az olaszok bölcs tanácsait és kéréseit ne vessék meg. Ismered már Itáliát, lelkében és kívülről. Látnod kincseit, látnod hőseit, látnod lelkesedését, elgondolhatod, hogy elérkezett az az idő, amelyről az olasz vates énekli:

Virtù contra furore,
Prenderà l'arme: e fia 'l combatter corto:
Che l'antico valore
Negli italici cor non è ancor morto.

H[í]a ilyen erősségekre támaszkodtok, ilyen nagyreményű és virtussal bíró férfiak vagytok, ki nem követ benneteket szívesen. Térj hát hazánkba szerencsésen és tudj meg, hogy minden becsületed és dicsőséged az ő üdvébe és sérthetetlenségébe van vetve."- Ezek a sorok a Principe XXVI. fejezetét követik tartalom és hazafias patosz tekintetében egyaránt. Kovacsóczy természetesen a magyar viszonyokhoz alkalmazkodik: nem fejedelemnek, hanem diplomatának ad tanácsot a barbárok kiűzését, a haza felszabadítását illetően.

Itthon módosul Kovacsóczy fejedelem-ideálja. Erdély nem vállalkozhat a "barbárok", a török kiűzésére, csupán a fejedelmi abszolútizmust teremtheti meg. Mivel Báthori István ezt sikeresen meg is oldja, Kovacsóczy elképzelései - kissé módosulva - benne konkretizálódnak. Ezért nem játszik nála fontos szerepet a Mátyás-hagyomány.

A két nagyság közül nyilván a hozzá közelebb álló hat rá intenzívebben.

Az erdélyi fejedelmi udvarban elfogadták Machiavelli tanításaiból a legnyilvánvalóbb aktualitásokat, de koncepcióját távolról sem értették meg. Az udvar humanistái legfeljebb szórtanul elmentek mellette, de nem támadták. Aki élesen szembefordult vele, az éppen egyik honfitársa, a történetíró Brutus János Mihály volt.

⁶¹
Gianmichele Bruto /1517-1592/ velencei származású vándorhumanista, aki bejárja Németországot, Belgiumot, Franciaországot, Angliát és Spanyolországot. Forgách Ferenc hívja Erdélybe a fejedelem megbízásából, Mikor Báthorit lengyel királlyá választják, vele megy mint "regis Poloniae historicus." Humanista kapcsolatait továbbra is fenntartja, a magyarok közül Zsámbokival, Dudith-csal és Berzeviczy Mártonnal levelez. Báthori halála után Rudolf császár történetírója lesz, de mielőtt Bécsben komoly munkába kezdhetne, meghal.

Erdélyben írt munkája - lényegében főműve - a magyarok története, tulajdonképpen Bonfini históriájának folytatása Báthori fejedelemmé választásáig. Fel akarta dolgozni egy külön munka keretében Báthori uralmának történetét is, azonban erre nem került sor. Magyar históriájának forrása az addigi magyar történetírás /Bonfini, Zsámboki, Vernesics, Forgách/ és néhány külföldi szerző ⁶² /Dubravius, Jovius, Centorius, stb./ Machiavellinek itt semmiféle hatását nem lehet kimutatni. Ez - Brutus régebbi munkásságát tekintve - érthető is.

Hogy ismerte Machiavellit, az kétségtelen, hisz az Istorie fiorentine egy példányát Erdélybe is magával vitte.⁶³ Ettől függetlenül nem sokra becsülte, mint történetírót. Stílusáról elismerően nyilatkozik ugyan, de módszerét, felfogását elveti.⁶⁴ Az Istorie fiorentine-ben Machiavelli nem az adatok pontosságára, az események elbeszélésére helyezi a hangsúlyt, hanem a gazdasági élet, a társadalmi harcok bemutatására. Oknyomozó módszere a materialista történetfelfogás csíráit rejti magában. Firenze története ezért remekmű. Ilyen fejlettségű, magasfokú történet szemlélet kialakítására a maga korában csak Machiavelli volt képes. Kortársa, a szintén firenzei Guicciardini is elmarad mögötte. Brutus nem utólag, de még megérteni sem tudja, hiába jött a Magyarországnál jóval polgárosultabb Itáliából.

Kettőjük különbségét Brutus Fiorentinae historiae-ja /Leyden, 1562/ mutatja leginkább. A mű tulajdonképpen egy Machiavelli ellen irányuló pártirat. Míg Machiavelli munkájának középpontjában a Mediciek uralmának bemutatása áll, addig Brutus a legsötétebb színben igyekszik bemutatni a Medicieket.⁶⁵ Brutus, mint köztársaságpárti, zsarnokokat lát a Mediciekben, - Machiavelli tőlük várja Itália felszabadítását és egyesítését. A realisabb álláspont kétségtávol a Machiavellié. Előbb egyesíteni kell Olaszországot, csak azután lehet köztársasággá átalakítani. A nemzeti egységet pedig csak egy abszolút uralkodó teremtheti meg. Brutus köztársas-

ság-ideálja, a velencei, csak egy városállam demokráciája lehet. A Machiavelli köztársasága sem valósítható meg a XVI-XVII. században, de ő nem is ennek, hanem előzményének, a nemzeti abszolutizmusnak a megteremtését sürgeti. A polgári fejlődés szempontjából ez a járható út, a Brutusé - az adott viszonyok mellett - megtevesztő zsákutca. Viszonyt Magyarországon Machiavelli útjának csak az első, a nemzeti abszolutizmusig vezető szakasza járható.

A két humanista központ Machiavelli - ismerete között - az egész Machiavelli-életmű és az átvett részletek összességének viszonyát tekintve - nincs lényeges különbség: koncepciójának egészéből mindkét csoport csak az abszolút monarchiára vonatkozó legáltalánosabb gondolatokat vette át. Ezek a gondolatok egy nemzeti uralkodó ideáljában összpontosulnak. Mindkét udvar humanistái érzik, hogy szükség van egy kiváló fejedelemeire, aki a katonai fegyelem és a nemzeti egység helyreállításával ismét naggyá, erőssé teszi az országot. Ez a fejedelmi eszmény lényegében a Mátyás-hagyomány alapján is létrejött volna, hiszen alapja, törekvéseinek fő tendenciái a Mátyáséval azonosak. Machiavelli hatásának csupán az ideál pontos körvonalazásában van némi szerepe, különösen ami az új tulajdonságok, a Mohács utáni kor megkívánta törekvések újdonságát illet. Mátyás távoltartotta az országtól a törököt, de ez már nem elég: ki kell űzni a "barbárokat" és újra egyesíteni kell az országot.

Ez már azonos a Machiavelli-féle principe feladatával. Igaz, hogy a hasonló társadalmi szükséglet hasonló eszméket produkál, de Machiavelli ismeretének konkrét nyomai kétségtelenné teszik, hogy itt többről, itt bizonyos foku hatásról van szó.

A két humanista csoport közt az átvétel mértéke szempontjából még árnyalatbeli különbség is alig van. Némiképp differencia az átvett elvek magyar viszonyokra való alkalmazása tekintetében mutatkozik. Már abban is van egy matától adódó különbség, hogy a nemzet-egyesítő fejedelmet mind a két udvar a maga mindenkori uralkodójában látja, illetve szeretné látni. Az egyesítésre irányuló követelés kétségtelenül a bécsi udvar humanistái részéről erősebb, ami több szempontból érthető. Az világosan látható, hogy a Habsburg ház jelentős katonai erővel és politikai súllyal rendelkező politikai tényező. Részéről a török kiűzése nem megvalósíthatatlan feladat, mint már csak azért is, mert Európa felé szeretne úgy feltűnni, mint a kereszténység védőbástyája. Ezzel a megtisztelő címmel járó feladatot azonban korántsem igyekeztek levenni a magyarok válláról, aminek megvolt a maga két irányba jelentkező haszna: Magyarország egyre gyengült, a kelet felől biztosított Austria pedig kényelmesen kiépíthette nyugat felé irányuló diplomáciáját. Később aztán fellépnek Magyarország végleges meghódítása igényével, amit még ekkor a magyar főurak, a legvilágosabban látók is az ország felszabadítására irányuló tevékenységnek vélnek.

Nem sejtik a török idegen fegyverekkel való kiűzése mögött rejtőző veszélyt / úgy látszik, ezen a ponton nem értik meg Machiavellit! /, hanem - mint Istvánffy - örömmel veszik a Habsburgok fegyveres beavatkozását a török kérdésbe.

Az ország egyesítésének a török kérdést megkerülő változata szinte fel sem merülhetett. Egyik országrész politikusai sem érezték túlzottan bántónak a széttagoltságot, nem sokkal láthatták komolyabbnak, mint a Jagellók korában is meglévő feudális anarchiát. Pontosabban; mivel mind a két udvar a magyar államot képviselte, igazán idegen testnek csak az ország belsejébe ékelődött török birodalmat érezték. A keleti és a nyugati országrész egyesítését - a köztük örökké fennálló villongások miatt - egyesek eljesen lehetetlennek tartották, mások egyszerűen nem is óhajtották. A Hunyadiak központosított monarchiája csak a legjobbaknak, a legvilágosabban látó politikusoknak hiányzott. Ezek közé tartoztak a humanisták is. Viszont ők is az uralkodó osztály soraiból kerültek ki, és ez bizonyos fokú kötöttséget jelentett számukra. Az anarchia felszámolásának kérdésére természetesen pozitív választ adtak, megvalósításához pedig elsősorban magyar példát kerestek. A leghaladóbb külföldi példák irányába való kötetlen tájékozódásukat nem engedte osztályhelyzetük, illetve a magyar viszonyok elmáradottsága. Machiavelli nem annyira érthetetlen, mint inkább túl merész volt számukra. Ezért nem reagáltak rá egyesek és vettek át tőle túl keveset mások.

A keleti és nyugati országrész egyesítésének gondolata Erdély részéről sem merült fel. A teljes egyesítést pedig kizárta a rájuk kényszerített törökbarát politika. Náluk az ideális fejedelem tevékenységének tehát a belpolitikai feladatok megoldására kellett volna korlátozódni. De programadásra már ezen a téren sem volt szükség, hisz a Báthoriak megteremtették a fejedelmi abszolútizmust. Egy Machiavelli-féle "principe" részben még /török kiűzése/ és részben már /fejedelmi abszolútizmus/ nem tud mit kezdeni a XVI. századvégi Erdélyben. Ezért van az, hogy Kovacsóczyt is csak Itáliában foglalkoztatja Machiavelli.

Ebben az időben az erdélyi nemesség - a XVII. századi Lengyelországoz hasonlóan - kezd rendekké szerveződni és az abszolút fejedelmi hatalom korlátozására törekszik. Ami jó van a Principé-ben, azt nem kell megtanulnia a fejedelemlnek, mert már megtanították rá a viszonyok, viszont attól kell inkább tartani, hogy az őt leírt sok ravaszságot ellenük fordítja a hatalomban való részesedés arányáért vívott harc során. Ekkor még talán nem vetődik fel ilyen élesen ez a kérdés, csupán néhány évtized múlva, amikor Magyarországon is megerősödik a rendi mozgalom.

Machiavelli hatásának leginkább a magyar társadalom fejlődésének sajáttsága vet gátat, de emellett - és nem is utolsósorban - irodalmunk speciális alakulása is. Nálunk a XVI. században még nincs politikai irodalom, csak

a XVII. század első évtizedeiben, a nemzeti függetlenségi harcok fellendülése idején alakul ki. A politikai irodalmat többnyire még a történetírás helyettesíti. Ez képes befogadni valamit az európai államelméleti irodalomból, de csak nagyon keveset. Egyrészt jellegénél fogva, másrészt azért, mert történetírásunk nem tartozik az európai termés ölvonalához, annak legfeljebb csak általános színvonalán áll. Elméleti irányba nehezen tágható, Ilyen szempontból nem is indul fejlődésnek, hanem idővel - a külföldi protestáns politikai irodalom döntő jelentőségű támogatásával - kiválik belőle az államelméleti irodalom. Ennek a folyamatnak azonban egyelőre még a csirái is nehezen érzékelhetők.

Machiavelli eszméinek útja Magyarország felé kétszeresen is el van vágva: nemcsak az elveit előkészítő társadalmi viszonyok hiányzanak, hanem az általa művelt műfajok is. Tartalom és forma egyaránt más, mint amit az olasz fejlődés kitermelt, ami Machiavellit a felszínre hozta. Ráadásul a tartalom aktuális része is csak más formában jelentkezhet. Ezzel méginkább veszt horderejéből. Érvényesülését azonban még nem zavarja erősen az antimachiavellista irodalom.

VI.

BALASSI ÉS RIMAY

Báthori István humanista udvarából indult költői pályáján a régi magyar irodalom legnagyobb lírikusa, Balassi Bálint. A fejedelem humanistái szinte kivétel nélkül ismerték Machiavellit, mégis azt kell feltételeznünk, hogy műveinek egyik kötetét sem adták Balassi kezébe. A magyarázata talán az, hogy Machiavellivel Itáliában ismerkedtek meg, az ott töltött évek folyamán bele is játszott politikai gondolkodásuk fejlődésébe, itthon azonban már nem forgatták. Ezért hatott Balassira új dologként a Discorsi, amikor kezébe került az "oceánus mellett".

1591 januárjában levelet írt a "Pruszországi Pranszpergából" /Braunsberg/ barátjának, Rimay Jánosnak, amelyben többek között ez olvasható: "Kegyelmednek új esztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékezetire küldtem két könyvet is. Elolvasván mindvégig Kegyelmed, kérem Kegyelmedet, írja meg felölök való tetszését és opinioját. Igazán irhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás-olvasásból efféle politiai tiszteknek igazgatása módjában annyit én nem okoskodtam, mint ez egymással ellenkező két autornak írásából."

A Rimaynak küldött könyvek egyikét Herepei János fedezte fel 1938-ban a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum anyagában, ahová valószínűleg Cserei Jánosné Zathureczki Emilia gyűjteményéből került. A könyv Machiavelli Dipu-

putatio de Republica Romanorum c. munkája volt, a Discorsi latin fordítása. A pergamenkötésen elmosódó betűkkel állott: Discorsi del Machiavelli, utána két olvashatatlan sor következett, majd ez: Generoso domino Joanni Rimaj Hunc librum perpetui signat' /?/ amoris stb. Ez Herepei szerint Balassi kézírása. A belső borítólapra ezt írta Rimay: Hunc librum Generosus ac Magnus Dominus Valentinus Balassa de Gyarmath mihi Joanni Rimajo Craccouia Mense Januario Anni 1591 eo fine misit, ut . . . Joan. Rimaj mp. Ez után Rimay írta oda a maga véleményét, mint erre Balassi kérte.⁶⁶ Még egy bejegyzés volt a könyvben: Sum mei Francisci Patzoth te /?/, és a hátsó őrlévélén: Charyssymo fratrj D'no Joannj Rimaj. Andreas Patzoth de bökkj Amoris erga 12 Octobr' Annj 91 mpria. A könyv tehát még abban az évben Balassi sógorához került, majd újra vissza Rimaihoz.

Eckhardt Sándor feltételezése szerint a szóbanforgó könyv csakis a Montbéliardban székelő Foillet nyomda 1588. évi kiadványa lehetett: Nicolai Machiavelli Florentini Disputationes de Republica, uas Discursus nuncupavit, Libri III. A névtelen fordító - aki alighanem a strassburgi rétoriskola tanítványa volt valaha - Osmolskinak ajánlja munkáját.⁶⁷

A másik könyvről semmit sem tudunk. Abból, hogy Balassi "ellenkező két autor"-ról ír, arra következtethetünk: valamelyik ismertebb tacitista műve lehetett.

Balassinak tetszett Machiavelli munkája, sokat tanult belőle. Rimay véleményét, sajnos, nem ismerjük. Pedig érdekes lenne, mert ezekben az években más forrásból, Lipsius művein keresztül is ismerkedett Machiavelli műveivel. A nagy tudóshoz 1592-ben intézett levele arról tanúskodik, hogy olvasta a Libri politicorum-ot, sőt⁶⁸ alig talál szavakat a dicséretére. Lipsius könyve bizonyos fokig Machiavelli ellen készült, egész tendenciája világosan mutatja. Az előszóban külön hangsúlyozza,⁶⁹ hogy nem ért mindenben egyet Machiavellivel. Mindez bizonyára jelentős mértékben befolyásolta Rimay véleményét. Lipsiusnak a magyar államelméleti irodalomra gyakorolt mély hatása először talán éppen nála válik érezhetővé. Későbbi munkássága, új-sztoicizmusa mindenesetre azt mutatja, hogy számára nem jelentett olyan sokat Machiavelli, mint a mesterének. Élete vége felé, 1629-ben Prágai András Guevara-fordításáról, erről a Machiavellihez képest naiv és sekélyes államelméleti munkáról ír Rákóczy Györgynek a maximális elismerés hangján.⁷⁰

Balassi és Rimay Machiavelli-ismerete arról tanúskodik, hogy a komolyabb, humanista műveltségű emberek érdeklődtek iránta. Ha azonban tanításait nem volt alkalmuk gyümölcösöztetni, vagy megcsapta őket az anti-machiavellizmus szele, műveltség-anyagnál alig jelentett többet számukra.

VII.

A KIALAKULÓ ÁLLAMELMÉLETI IRODALOM

A XVII. század első felének európai és magyarországi eseményei viszonylag rövid idő alatt életre hívják a magyar politikai, államelméleti irodalmat. A tizenöt-évs háború tudatosítja a legvilágosabban látó gondolkodókban az ország elmaradottságának élményét és felveszi bennük a változtatás szükségességének gondolatát. Ugyanekkor a rendi ellenzék részéről erős összefogás jön létre, amely igyekszik gátat vetni a Habsburgok magyarországi terjeszkedésének. Ez az ellenállás az ország keleti felében fegyveres harcban megy át, amely az erdélyi fejedelmek vezetésével nemzeti felszabadító mozgalomná szélesül.

Politikai irodalmunk pontosan tükrözi a haladásért vívott harcnak e három fokozatát, ami három jól szétválasztható irányzatban jut kifejezésre. A főbb réteg zöme az uralkodóházzal való szövetség révén képzei el a haladást, különösen at 1608-ban létrejövő konszolidáció után. Ennek az ideológiáját Révai Péter fogalmazza meg De monarchia et sacra corona Hungariae c. munkájában. Lényege az ún. "szentkorona-elmélet", amely szerint a magyar korona az ország szimboluma, ez fogja össze egy uralkodó alatt az ország különböző tartományait. A korona egyes drágakövei, gyémántjai a főurakat jelképezik, akiknek szintén részt kell kapniok az ország kormányzá-

sában. Mintegy ezen a ponton kapcsolódik hozzá Frisowitz Boldizsár munkássága, amely a nemesség államalkotó szerepét igyekszik igazolni elvi síkon. Lényegében ennek a koncepciónak a talaján áll a városi polgárság elképzeléseinek elvi alapot adó Sch/ődel Márton és Lackner Kristóf munkássága is. - A rendi ellenzékiség gondolata ennek az irodalomnak az alaptónusát motiválja.

A protestáns prédikátorok munkásságának központi kérdése: a központi fejedelmi hatalom államelméletének kidolgozása. Ez az irodalom - érdekes módon - nem a fejedelem környezetében, hanem a Felvidék városaiban jön létre. Erre az erdélyi udvarnak a magyarországi nemesség irányába megnyilvánuló kompromisszív politikája ad lehetőséget.⁷¹ Magyarázata pedig talán az, hogy a felvidéki nemességben sokkal erősebb a nemzeti abszolútizmus megteremtésének igénye. Egy feladat számára teremt programot, nem pedig egy kész tény számára annak jogos voltát alátámasztó ideológiát.

Az a tény, hogy a magyar államelméleti irodalomnak hirtelen felmerült igényeket kell kielégítenie és gyors megoldásra váró kérdéseket kell eldöntenie, erősen meghatározza jellegét. Egyrészt ezért, másrészt előzménynélkülisége miatt nem tud az általánosítás szintjére emelkedni, nagyfokú konkrétság, gyakorlatiasság jellemzi. A mi viszonyaink közt haladó politikai tendenciájától eltekintve skolasztikus formába öntött okoskodások és tanácsok áradata, amelyek a birodalom kormányformájára, irányítására, a fe-

jedelem magatartására, jó és rossz tulajdonságaira vonatkozik.

A hirtelen felmerül szükséglet a magyarázata annak is, hogy általában fordítások és külföldi mintára készült kompilációk születnek. A legnagyobb hatású mű Justus Lipsius /1547-1606/ XVI. században 15, XVII. században 31 kiadást megért Politiká-ja, amely nálunk is megvan minden politikával foglalkozó író és politikus könyvtárában.⁷²

Machiavellit is ismerik, de egyre nagyobb azoknak a száma, akikhez tanai közvetett úton jutnak el. A közvetlen halála után virágzásnak induló tacitista, antimachiavellista irodalom nálunk ekkor érezteti igazán a hatását. Akinek a politikáját a legsötétebben el akarják ítélni, Machiavelli tanítványának nevezik. Pl. Alvinczi Péter "machiavellizáció"-n a legsötétebb Habsburg kabinet-politikát érti. Anglia és Franciaország sem Machiavelli tanácsai alapján virágzott fel - hirdeti. "Incluta Britanniae, et Galliarum regna virtute multis bellorum vicissitudinibus, non Machiavellicis technis, fundata, aucta et defensa esse, ex historicis docent."⁷³

1. A magyar nemesség rendi politikája.

Valamilyen kapcsolata mégis van Machiavellivel XVII. századi politikai irodalmunk mindhárom irányzatának. A Habsburgokkal kompromisszumra lépő nemesség irodalma esetén ez látszólag műveinek elítélésében vagy figyelmen

kívül hagyásában merül ki. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű.

Révai Péter esetén tényleg csak ennyiről van szó. Több mint 300 kötetnyi, nagyrészt idegen nyelvű politikai irodalmat tartalmazó könyvtárának 1651-ben készült katalógusa szerint megvolt neki a Discorsi egy példánya és a Machiavellivel több helyen foglalkozó Lipsius-féle Politika.⁷⁴ Munkáiban mégis hiába keressük Machiavelli hatását. Oka azonban nem ismerethiány, hanem valami más.

Frisowitz Boldizsár-ról nem tudjuk pontosan, hogy olvasta-e Machiavellit vagy közvetett úton jutottak el hozzá tanai. Az utóbbi, a jezsuita közvetítés látszik valószínűbbnek, mert a fejedelmeket mint valami végzetes vesséltől, úgy inti Machiavellitől: "At vero, qui vitiorum et voluptatum impetus à se et à subditis represserunt: qui fiede, qui constantia, qui magnitudine, qui probitate animi, qui severitate ministros scelerum et fedissimarum libidinum leuones rejecerunt: ii Principes ii Reges, ii duces, ii patres patriae salutis publicae auctores habitii sunt. Ac ne quis ex aliquo Machiavelli terri culamento hanc viam pertimescat, qui Principem ex animo virtuti et probitati deditum, non diu esse incolumen posse impudenter asserit: pauci sunt Principes quos virtutis invidia perculit: imo nullos perculit, sed si quos percellere vista est, eos ad perpetuam gloriam extulit: que plerunq̃ue tanta est, ut eos, à quibus oppressi sunt, nemo nonnet, horum clamitatem, illorum potentiae omnes anteponant!"⁷⁵ Egy új "virtus principum" jelenik meg itt, amely a Machiavelli-féle energikus

fejedelmet jóságos, jámbor uralkodóvá halványítja.⁷⁶

A külföldön kidolgozott elmélet nálunk is élénk visszhangra talál, különösen a rendi konföderáció éveiben. A magyar nemesség elfogadja ugyan a Habsburgok uralmát, de maga is részt kér a hatalomból. A bécsi udvar abszolutisztikus törekvései a hatalomból való fokozatos kiszorítását jelentenék. Ennek reakciójaként kap fontos szerepet a nemesség államalkotó szerepének hangsúlyozása és az olyan uralkodói ideál megteremtése, amely nem az abszolút monarchia ~~irrá~~ mindenáron való kiépítésének igényével lép fel, hanem egyformán jóságos atyja minden alattvalójának.

A rendi politika híveinek a szemében Machiavelli véreskezű zsarnok, akitől óvakodni kell, sőt rágalmazni sem árt, mert egy kompromittált államelméleti teoretikushoz még az ellenség is nehezebben fordul. Befeketésének gondolata nem újkeletű, csak folytatni kell, és a már kialakult közvélemény mellett nem is nehéz. Ami az ellenség / vagy a várható ellenség / részéről való felhasználás félelmét illet, az hasonlít a francia protestánsokéra, akik a katolikus uralkodóban gyanították a machiavellistát.⁷⁷ A magyar rendek azt szeretnék elérni, hogy a Habsburgokból ne legyen az.

Ha Machiavelliből elfogadnak, olvasnak valamit, az általában nem a Principe, hanem a Discorsi. Igaz ugyan, hogy a Discorsi is tartalmazza a hódításra, csalásra és szőszegésre vonatkozó elveket, de ezek eléggé elvesznek a terjedelmes és sok egyéb kérdést is tárgyaló mű

egészeiben, és nem kerülnek a vizsgálat középpontjába az abszolút monarchia megteremtésére irányuló, gyakran immorális eszközök. A köztársasági gondolat hangoztatása még szimpatikus is a nemességnek, mert Machiavelli respublicáján valamilyen nemesi "közönséges társaságot" ért. Ráadásul a kommentár-műfaj és a római történelem, mint vezérfonal szempontja sem elvetendő.

Ennek alapján magyarázható, hogy XVII., sőt XVIII. századi nemeseink bibliothecái általában nem a Principe, hanem a Discorsi egy-egy latinra fordított példányát őrzik. Révai Péternek csak a Discorsi volt meg, Miskolczi Csulyak Istvánnak mind a kettő, II. Rákóczi György és Kemény János a Discorsiból vett példára hivatkoznak leveleikben és a Discorsi egy-egy példányát őrzi Zimmermann Zsigmond, Caraffa által kivégeztetett eperjesi polgár, Bod Péter és a nagybányai Schola⁷⁸ Rivulina könyvtára. Van még néhány adatunk az Istorie Fiorentine ismeretére, de a Principe magyarországi terjedéséről nem tanúskodnak a könyvjegyzékek.

Valószínű, hogy nem csupán véletlenről van szó. Nagyjából ez a helyzet egész Európában. Természetesen a Principét is lefordítják latinra, sőt egy-egy fordítás több kiadást ér meg, de nem önállóan, hanem egy antimachiavellista, "contra tyrannos" írt munkával, rendszerint a Stephanus Junius Brutuséval együtt.

Arra is találunk példát, hogy egy zsarnokellenes munka külön is napvilágot lát. 1614-ben adja ki a magyar származású Jessenius Frankfurtban a Pro vindiciis

contra tyrannos-t, mely egy 1591-ben keletkezett zsarnok-
ellenes oráció.⁷⁹ Jessenius - igazi nevén Jeszenszky János /1566-1621/ külföldön élő magyar származású tudós. Pádúi és wittenbergi tanulmányai befejezésével orvosi diplomát szerez, majd németországi tanároskodása után Tycho de Brache ajánlására a prágai egyetem professzora, végül II. Rudolf és Mátyás udvari orvosa lesz. Cseh özszeesküvökkel kerül kapcsolatba és azok megbízásából Magyarországára jön, hogy szimpatizánsokat toborozzon. Elfogják, de sikerül kiváltani. A fehérhegyi csata után ismét fogságba kerül és huszonhat társával együtt kivégzik.⁸⁰

Lényegében egy rendi szervezkedés részese és bukásának áldozata. Zsarnokellenes magatartását törekvései magyarázzák. Törekvései hasonlóak a magyar rendekéhez, a zsarnoktól való félelmük szintén hasonló. Mivel a magyar rendek csak a Habsburg-Magyarország viszonylatában gondolkodtak, nem tartották lehetségesnek egy normális központi monarchia megteremtését. Ezért volt könnyű félreérteniük Machiavellit, nemcsak a Principe, de még a Discorsi Machiavellijét is. - Istvánffyék még az ország felszabadítását várták a Habsbugoktól, Frisowitzék már látják, hogy könnyen a nemesség elnyomói lehetnek.

2. Az erdélyi fejedelmi abszolútizmus

Az erdélyi fejedelmek ideológusainak fő tájékozódási területe a protestáns Németország, Hollandia és Ang-

lia. Eszméket illetően a tacitizmus, újsztoicizmus és a dogmatikus protestantizmus. Ebből általában a jámbor, kegyes uralkodásra vonatkozó eszméket szűrik ki, vagy azokat a könyveket fordítják le, amelyekben erről van szó. Tipikus, szinte már szélsőséges példája ennek a Prágai András-féle Horologium principum. A nemzeti abszolutizmus kialakításának kérdését nem feszegetik sem a fordítások, sem az önállóan létrejött művek. Ugy kezelik, mint kész tényt, ami tökéletesen érthető: lényegében Nyugat-Európában is, Erdélyben is az. Az érdeklődés központjába a kormányzás módja és az uralkodó személye kerül.

Bocskai, de különösen Bethlen Gábor és I. Rákóczi György Erdélye valóban mintaszerű ország. Szervezettsége és hadereje olyan, hogy komoly gondot okoz a bécsi politikának. Fejedelmei valóban minden eszközt megragadtak ahhoz, hogy ilyenné tegyék, tehát megvolt az indok, aminek alapján Bécs részéről támadni és rágalmazni lehet. Bevett és hatásos módszer ehhez a machiavellizmus vádja.

Bécs magyar hívei Bethlen Gáborban látják a legnagyobb machiavellistát. Ezt írja róla Pázmány 1627. április 22-én a császári tanácshoz intézett levelében. "Certum est, Bethlenii fidei non fidendum. Nam ipse nec promissa, nec aliud curat, sed occasione, et juxta Machiavelli ragione de Stato, ubi occasione habet promovendae suae rei, nulla ipsum obligatio retinet."

81

Eszterházi Miklós is minden gonoszságra képes zsarnokot lát Bethlenben: "Ez az erdéli fejedelem . . . hitemre

mind rabbá teszi az embereket." A törökkel is képes szövetségre lépni, " és ha isten nem könyörül rajtunk összeadván az pogánsággal magát az szent egyház helyett bizony az Matiauellus /!/ scholájában viszen bennünköt, s végre megtagadtatja az istent is az emberekkal." /Levél Thurzó Szaniszlóhoz 1623. okt. 6-án./⁸² - A két főúr azért ítélte el Bethlent, mert az a rendek előjogait veszélyeztette.

Az erdélyi fejedelmek korántsem Machiavelli útmutatásai szerint kormányoztak. Államrezeon-íróik sem tőle tanultak, nem találtak benne semmi igazán aktuálisat. Közelebbi, a magyar viszonyoknak jobban megfelelő példákhoz folyamodtak.

Szepesi Korotz György I. Jakab angol király fiához írt⁸³ intéseit fordítja magyarra és teszi közzé 1612-ben. Munkáját Homonnai Drugeth Istvánnak ajánlja, akinek apja, Drugeth Bálint Bocskai István híve volt. A mű tipikus királytükör: azt tárgyalja, milyen a jó uralkodó. Kiemeli a király vallásosságát, törvénytiszteletét, hadi dolgokban való jártasságát, műveltségét, szavahihetőségét és méltóságát, mint pozitív tulajdonságokat. Semmiben sem különbözik a korabeli alkotásoktól.

Van benne mégis néhány olyan gondolat, ami Machiavellire emlékeztet, bár nem tőle való. Ilyen: a törvények erőszakkal való betarttatása /59-60/, - a nemesség bosszúálló természetű, szeret másokat leigázni és sanyargatni /89-91/, - a király ismerje jól a történelmet, mert igen sokat tanulhat belőle /196-199/. Még általa-

nos gondolatok ezek, hangsúlyozásuk legfeljebb azért fontos, mert megmutatják, hogy e kor politikai irodalma nem csupán vallás-erkölcsi frázisokat hangoztat, hanem sok reális gondolatot, helyes megfigyelést is tartalmaz.

A fordító Szepesi Korotz ideálját illetően már az is sokat mond, hogy ő maga Bocskai íródeákja volt és munkáját is egy Bocskai-párti főúrnak ajánlja. Az előszóban viszonylag sokat ír Mátyásról. Machiavelli, ha nem is ismeretlen, de teljesen idegen számára. Elképzelhető, hogy éppen rá gondol, amikor "az olasz és spanyol patikákból származott átkozott s azelőtt közöttünk hallatlan fene méregesinálást" kárhoztatja. /Dedikáció, 7/A./

Valamivel több köze van Machiavellihez Pataki Füstös János-nak. 1625-ban adja ki Bethlen Gábornak ajánlva Királyoknak tüköre c. önéletrajzát, több mint száz forrásból kompilált munkáját. ⁸⁴ A kor természetéből ez sem emelkedik ki. Megállapítja, hogy "a birodalmak fundamentuma tizenkét drága kövekből áll", ezek: az erősség, szorgalmatosság, serénység, okosság, ártatlanság, mértékletesség, nyájasság, ékesen szóló eszeség, állhatatos ⁸⁵űség, kegyelmesség, méltóság és mértékletes szerenese./2/. A mű központi kérdése nem annyira az uralkodó tulajdonságainak taglalása, inkább a birodalom kormányzásának módja. A király személyét illetően nagyon sokat foglalkozik az igazságosság és hírnév problémájával. Mégis van az uralkodóról alkotott elképzelésében némi naivság,

amit úgy is lá lehet fogni, mint az uralkodó hatalmának korlátozására irányuló céljást. "Nem méltatlanul nevezi tehát az írás Cyrus királyt pásztornak. Ha az alatta való nép szegény, bár ugyan sok legyen a tárházban is, szegény az király. Jól tudta ezt Antimachiavellus, ki azt mondotta: Bonus Princeps, curare debet, ut opulentus et divites habeat subditos. Principis thesauros in subditorum pecuniis et loculis sitos et reconditos esse satius est, quam in publico craerio; Et danda erit opera Principi, ut subditi pace tuta et tranquillo otio fruantur et disxant, urbibus sua libertos, sua iura et commoda servantur, libera ubiq[ue]; sint commercia, agricola immodicis tributis leventur. Az io Fejedelemnek gondot kel arra viselni, hogy gazdag iobbágyi legyenek. Az Fejedelem kincsének, az iobbágyoknak pénzekben és erszényekben lenni iob, hogy sem mint az közönséges tárházban; és azon legyen az Fejedelem, hogy az ő iobbágyi bátorságos békességben, és esendes nyugalomban éllyenek, és megh gazdagodgyanak. Az városokban szép szabadságok, törvények és hasznos iövedelmek meg tartassanak, mindenütt szabados vásárlások legyenek, az szántó vető emberek a modnólkül való adótól meg könnyebbítettessenek." /177-178./

Az Antimachiavellus-ként idézett szerző Innocent Gentillet, akinek Commentariorum de regno aut quibus principatu recte et tranquille administrando c., 1578-ban megjelent munkájából idéz. Ezzel meg is mondta a véleményét Machiavelliről. A mű egyébként népszerű lehe-

tett Magyarországon, mert nemcsak Zámbocki, hanem a Rákócziak könyvtárában is megvolt.⁸⁵

Az olaszok közül csupán Guicciardinire hivatkozik.⁸⁶
/259/ Egy helye, noha más forrást jelöl meg, közvetve Arisztoteleszére megy vissza: Ha nem volnának törvények, az emberek egyre kegyetlenebbek lennének. "Az Politiat, éktelenül Anarchiává, az Monarchiat, kegyetlenséggé, az Arisztocratiát, Oligarchiává és az Democratiát, Ochlocratiává tennék." /10-11/.

Pataki Füsüs is fél a fejedelem zsarnokká válásától, ezért idegen számára Machiavelli. Ezen a téren talán a magyarországi rendek aggodalma beszél belőle. Az viszont, hogy az uralkodásról ír könyvet Bethlen Gábor számára, kétségtelenné teszi hovatartozását.

Machiavelli ebben az időben csak közvetett úton, főleg Lipsius munkái révén jut el Magyarországra. A hatásnak ez a lehetősége már a XVI. század végén is megvan, hisz Zsámbocki János, Dudith András, Forgách Mihály és Rimay János leveleznek Lipsius-szal, sőt olvassák is Politikáját.⁸⁷ Mélyebb hatást azonban nem gyakorol rájuk / vagy esetleg nem tudunk róla./

Számottevő hatásról Laskai János /szül. 1605./ esetén beszélhetünk először. Az iktári Bethlen család köréhez tartozó Laskai 1629 és 1631 között a leydeni egyetem diákja, amelynek Lipsius még nem is olyan rég a professzora volt.⁸⁸ Érthető tehát hogy magával hozta Politikájának egy példányát és fordítását kiadja 1641-ben.

A polgári társaságnak tudományáról.

Lipsius könyve nem független Machiavellitől. Már az előszóban szól róla, mégpedig elég elismerően: "Nisi *quod* unius tamen Machiavelli ingenium non contemuo acre, subtile, ingenum: et *qui* utinam Principem suum recta duxisset ad templum illud Virtutis et Honoris." Zéljegyzetként azonban hozzáfűzi: "Machiavellus mihi vir est. Sed interdum." ⁹⁰

Munkájában több Machiavellire emlékeztető - bár más forrásból vett - gondolatot találhatunk: jó ha egyetlen uralkodó áll az ország élén, mert úgy nincs viszály, /43-44/ - az ország trónjára lépő uralkodónak tudnia kell, milyen eredetű országot vesz át, /165/ - az országot jószágos cselekedet és fegyveresek segítségével lehet kormányozni, de a fontosabb az erőszak, /166/ - a hatalom megtartásában és az ország irányításában döntő fontosságú a szerencse, /161, 196./ - a jó uralkodó alatt [↑]valóit is erényessé teheti, /60-62/ - a zsoldos katonaságtól óvakodni kell, csak a hazai hadak kiegészítésére jók, /337-340/ - a hadsereg lelke a gyalogság, /330/ - lehet az okossággal elegyített csalást alkalmazni, de csak a közjó érdekében, /285-287/ - a hadviselésben is alkalmazható a csalás /419/.

A csalás kérdését illetően Machiavellihez kapcsolódik. Abból indul ki, hogy gonosz emberek között élünk, akik erkölcstelen eszközöket is alkalmaznak, védekezni csak hasonló eszközökkel lehet ellenük. Ezt írja: "Inter *quos* enim vivimus? nempe argutos, malos: et *qui* ex

fraude, falliciis, mendaciis, constare toti videntur."

/295/. A továbbiakban kifejti, hogy a fejedelem sem lehet másmilyen. - Laskai ezt így fordítja: "Mert ki-csodák között élünk? tudni-illik ravaszok, gonoszok között: és akik egészen csalárdságból, álnokságokból, hazugságokból láttatnak állatni. Tulajdon a fejedelmek is, kikkel nekünk itt dolgunk vagyon, többire ezek közül valók: akarmint tettessek oroszlányjságokat, de ravasz rókat lappang szivekben." /268/. Az oroszlán és róka-hasonlat a Machiavellié, e helyen való alkalmazásának inspirációja feltétlenül. Még akkor is, ha betűszerint más forrásból táplákozik. A csalásról szóló további fejtegetésekhez széljegyzet formájában hozzáfűzi Laskai:⁹¹ "Ravaszkodni kell a ravasszal. A fejedelmeknek és respublicának hasznára." /269/. Később szintén megjegyzi a margón: "A fejedelem oroszlán és róka legyen." /272./

A gondolat az eredeti szövegben is folytatódik, végül Machiavelli rehabilitálásával véződik: "Tu q[ue] in tempore et loco, esto secutus, q[ui]d isti a Schola aut Umbra adolescentuli dicent: quos scio civilis disciplina non esse idoneos auditores. Multo minus arbitor et virum profecto quaerit hoc Tribunal, qui non ignarus rerum, qua eveniunt in hac vita. Ab illo facile obtinebimus, nec Maculonum Italu[m] tam districte dam naudu[m]: qui miser a qua non manu hodie vapulat? et esse quamdam, ut vir sanctus ait, honestam atq[ue] laudabilem calliditatem." /299-300./

Laskai pontosan lefordítja: "Te is, midőn ideje és helye legyen, olyan légy, [oroszlánbőrbe bújt róka] nem gondolván véle, akármit mondjanak ezek a Scholában avagy árnyékban heverő ifjacskák: kik tudom, e polgári tudománynak nem lehetnek illendő hallgatói: sokkal inkább megítélői, és bizonyára férfiat kíván ez az ítélőszék, aki tudós legyen ez életben következhető dolgokban. És az olyan könnyen megengedi a mi értelmünket, nem is kell ama Maculo Olaszt ily kegyetlenül kárhoztatni :/ki, ó nyavalyás, kiktől nem szenved mostan?/ mint a szent ember mondja, néminemű tisztességes és dicséretes csalárd-ság." /272-273./ Machiavelli nevéhez hozzáfűzi Laskai: "Machiavellum intelligo!"

A család megengedése önálló gondolata Lipsiusnak. Megértéssel is kezeli a hasonló felismerésre jutó Machiavellit. A gondolat igazolóját azonban nem egyedül benne látja; Zsigmond császár megjegyzését idézi: Nem tud uralkodni, aki nem tud tettetni.

A család alkalmazhatóságával Laskai is egyetért, de mintha Machiavelli véleményére több figyelmet fordítana. "Machiavellum intelligo" széljegyzettel látja el a megfelelő részt. Egyéni véleménye inkább pozitív, mint negatív.

*

Laskai példáján látható legvilágosabban, hogy Machiavelli hatása a XVII. század első évtizedeiben nem sokkal intenzívebb az előző időszakénál, inkább bonyolultabb,

áttételesebb. Hatásának mélységét éppen ez a közve-
 tettség tompítja, hisz a közvetítők úgy befeketítik,
 hogy íróink eleve előítélettel nyúlnak hozzá. Ezért
 nem nehéz lenne a magyarországi rendek politikusai-
 nak a zsarnokság ideológusát látni, ráadásul akkor,
 amikor a zsarnokság réme tényleg fenyeget. Sőt a ma-
 gyar urak úgy látják, hogy nemcsak Bécs, hanem Erdély
 felől is. Már pedig az erdélyi fejedelmet politikusai
 korántsem tanítják tiranniumusra, főleg nem Machiavel-
 li alapján. Sokkal merevebb, dogmatikusabb, bigottab-
 ban protestáns ekkor már az erdélyi fejedelmi udvar,
 mint a humanista Báthoriak idején volt.⁹² Az olaszos
 kultúrát a protestáns Európa kultúrája váltja fel. Ha
 ez átvesz valamit Machiavellitől, azt Erdély sem uta-
 sítja el. De helyet csak a Lipsiusba-oltott, megszelí-
 dített Machiavellihek ad. Csak ebben talál magának
 megfelelőt, ha ugyan nem az "Antimachiavellus"-ban.

VIII.

A HANYATLÓ ERDÉLY

Az I. Rákóczi György halála után egyre gyengülő, egyre zűrzavarosabb politikai viszonyokba keveredő Erdélyben kezd Machiavelli aktuálissá válni. Fejedelmek és élenjáró politikusok olvassák, alkalmazzák tanácsait. A mélyülő anarchia és mindjobban bonyolódó külpolitika útvesztőiben való tájékozódáshoz még a legélesebben látó politikusoknak is hasznos segítséget nyújt az állam irányításának kérdéseivel foglalkozó irodalom, különösen ha olyan jól alkalmazható, radikális eljárásokat javasol, mint Machiavelli.

A XVII. század közepének erdélyi fejedelmek - II. Rákóczi György, Barcsay Ákos, Kemény János - nem idegenkednek az általa javasolt eljárásoktól, viszonylag sok gondolatával egyetértenek.

Barcsay Ákos ezt írja 1656. szept. 6-án kelt levelében II. Rákóczy Györgyhez: "Az neutrálistaság is kegyelmes uram, semmi nem egyéb, hanem az veszedelemnek utóljabb s súlyosabb volta, példa kegyelmes uram csak az mi időnkben az saxoniai elector, ki is az neutrálistasággal egyebet nem szerze, hanem országának pusztulását s veszedelmét, mindazonáltal kegyelmes uram, ez világhoz ragaszkodott emberek, az szerencse csavargó után [értsd: útján] inkább mint egyenes úton szoktanak efféle dolgokban is járni, mely ritkán succedál; az

melyről, ha kedve vagyon nagyságodnak hozzá, hogy olvas-
son Machia Vallust /!/ megolvashatja, mely az uramnál
Kemény János uramnál vagyon; én kegyelmes /uram/ eléggé
olvastam, míg nálam volt, de lelkem ismeretivel sok dolgok-
ban nem egyezhetvén, az úr Kemény János uram gyönyörköd-
vén benne, ő kegyelméhez adtam, hogy többhöz többet ta-
nulhasson." ⁹³

Érthető, hogy Barcsay sok mindenben nem ért egyet Ma-
chiavellivel. A család machiavellizmusának nyílt hirdeté-
sébe senki sem tudott belenyugodni. Paskó Kristóf /1634-
1678/, Teleki Mihály fondorlatos politikájának egyik ál-
dozata, így ír ezzel kapcsolatban: "Valljon a machiavel-
listás köteles lelkiismeret veszen-e Isten előtt bocsá-
natot, avagy azzal valamely keresztén megcsalván feleba-
rátját, sokalja vétjét, kötelességből felszabadul? lássa
Isten s ítélje." ⁹⁴ Lényegében azt veti fel, hogy megbo-
csátható vétek-e a machiavellizmus? Kétkedése inkább
a negatív válasz felé hajlik.

Körülbelül ez lehet Barcsay álláspontja is, azonban
tanul is egyet-mást Machiavellitől. A késlekedés veszé-
lyét a Discorsi II. könyvének 15. fejezete alapján kár-
hoztatja. A középut, a háború és béke között választani
nem tudás /neutrálitaság/ veszélyes voltára a II. könyv
23. fejezete utal. Azt is Machiavellitől veszi, hogy az
olyan vállalkozás, amelyet kizárólag a szerencsére építe-
nek, ritkán jár sikerrel. A Discorsi II. könyvének 1. fe-
jezetében bírálja Machiavelli Plutarchosnak és Liviusnak
azt a nézetét, amely szerint a rómaiak elsősorban nem erő-

nyek, hanem szerencsájuk révén tudták kiterjeszteni birodalmukat. Ő az erényekre helyezi a hangsúlyt: azért volt szerencsájuk, mert okosan, jól hadakoztak.

Sokkal nagyobb szerepet játszik a Discorsi Kemény János tetteinek, gondolkodásmódjának és politikai koncepciójának kialakításában. Hogy ismerte Machiavellinek ezt a munkáját, azt nemcsak Barcsay leveléből tudjuk, hanem – és talán biztosabban – abból a levélből is, amit 1656 nyarán küldött II. Rákóczi Györgyhez. Ezt írja benne: "Az minapiban Machiavellustól említett példa kegyelmes uram[nak] is hazája mellett való mindent szenvedésre lehetne motiva, de nem tartozom sem én, sem más privatus, megböcsstelenségére igyekező valamely emberért kisebbet is felvenni."⁹⁵ Az említett példa Spurius Postumius a Discorsi III. könyvének 42. fejezetében leírt esete: A rómaiak előnytelen, erőszakkal kicsikart békét kötöttek Claudiumnál a samnisekkel, Postumius consulsága idején. Postumius, miután belátta ezt, azt javasolta, hogy bontsák fel a békét, őt pedig társaival együtt – akik a békét kötötték – adják ki a samniseknek. A hazaszeretetnek ezt az önfeláldozásra is kész szép példáját vonatkoztatja Kemény Rákóczira.

Igen sok figyelemreméltó gondolatot megtanult Kemény a Discorsiból. Ezek közül való a történelem és politika kapcsolatának felismerése: a múlt példái konkrét tanulságok forrásaivá válhatnak. Igaz, hogy ez a gondolat már az elmúlt évtizedek politikai irodalmában is megfelelő hangsúlyt kapott, de nem egyszer éppen

Machiavelli közvetett hatására. Kemény esetén azonban a közvetlen forrást illetően sem lehet semmi kétség, az előző magyar nyelvű irodalomnak legfeljebb előkészítő szerepet tulajdoníthatunk. De egyébként sem ellenkezett a hagyománnyal Bonfini, Thuróczy, Heltai és Forgách olvasása, akiket Kemény is szorgalmasan tanulmányozott.

Különösen Machiavelli konkrét tanácsait érzi aktuálisnak a bonyolult erdélyi diplomáciai viszonyok között. Például az 1644. évi hadjárat alkalmával simulatióra inti a fejedelmet. A fokozatos meggyőzés és az erős kéz politikáját maga is alkalmazza. Fejedelmi hitlevelének pontjai között a török iránti hűség is szerepel. Néhány hét múlva azonban már arra figyelmezteti a szebenieket, hogy ne engedelmeskedjenek a töröknek. Később nyíltan kijelenti, hogy a török ellenség, és Bánffy Dénest teljes hatalmú megbízottként küldi tárgyalni Bécsbe. Amikor a szultán ultimátummal szólítja fel az erdélyieket, hogy pártoljanak el a fejedelemtől, Kemény nagy beszédet mond álláspontjának megvédése érdekében és a rendek hűségesei is maradnak hozzá. Ime a simulatio és fokozatos meggyőzés elvének mesteri alkalmazása.

A ravaszság és a politikai ellenfelek teljes megsemmisítésének ragyogó machiavellista példáját a Barcsay család kipusztításakor szolgáltatja. Mindent úgy intéz, hogy rá nem háramlik semmiféle gyanú. Gáspár, a fejedelem öccse Kemény katonái dulakodásának esik áldozatul. Lehet, hogy nem ő adta a rendelkezést, de nem is torolja meg az esetet. A fejedelem másik öccsét, Andrást törvényesen végeztetni ki Fogaras piacán, mert az ő kezessége ellené-

re megszökött a tatár fogságból. A törökkel szövetséget kereső Barcsay Ákost börtönbe szállítása közben kóbor katonák ölik meg. Kemény részessége ebben az esetben sem bizonyítható, de a Barcsayakkal szemben alkalmazott módszerek mind megvannak a Discorsiban.

A fejedelmek hálátlanságáról vallott mézeteit valószínűleg a Discorsi egyes helyei mélyítik el benne. Nem vallja viszont, hogy az emberek általában természetüknél fogva gonoszak. Azt hiszi, ha ő jóhiszeműen közeledik ellenfeléhez, az megérti szándékát és félretesz minden ravaszságot.

Sokat foglalkoztatja - akárcsak Zrinyit - az abszolút nemzeti uralkodó gondolata, ami különösen emlékiratának Bethlen Gáborral foglalkozó részeiből derül ki. Számára Bethlen jelenti azt, amit Zrínyinek Mátyás király Machiavelli két nagy tanítványa a magyar múltban keresi a nemzeti uralkodó ideálját.

Rákóczi Eszigmund "szokott tréfás csúfolása szerint" machiavellistának nevezte Keményt. Hasonló váddal gyakran illették egymást az erdélyi politikusok. Bethlen Miklós önéletírása⁹⁶ tudósít a következő esetről: "De nem ok nélkül mondotta bátor tréfából Gyerőfi György Telekinek, mikor egyszer Machiavellust hányta szemére Gyerőfinek, hogy örökké olvassa: De uram, ugysegíljén, ha ma Machiavellus itt Erdélyben laknék, megköszönné, ha a könyha- vagy sütő-szekered kocsiságára méltóztatnád, annyira vagypn a te eszed Machiavellustól."/I.364./

Maga Bethlen Miklós is azt tartja, hogy "a machiavellizmus: divide et impera." /II. 137./ Machiavelli követőinek nevezi azokat, akiket meg akar bélyegezni. Erdély nyomoráért nagyrészt a gubernátort, Bánffy Györgyöt teszi felelőssé, és ezt írja róla: "Nagy kár volt, szép nagy elméjét és egyéb qualitásit mint büzhítette el az a hallatlan sordida inexplebilis avaritia et versutia Machiavello subditor et sardanapalismus ad stuporem omnium." / II. 69./

A machiavellit elítélő, de gyakorlatban többször alkalmazó politikusok közül magasan kiemelkedik Kemény János. Nála a jól megértett machiavellizmus nem csupán az egyéni, hanem az államérdek szolgálatában áll. A többiek kezében - leszámítva talán Barcsayt - a felszínen maradás legjobban alkalmazható eszköze. Kemény és Barcsay esetén egy nagyobb cél érdekében az. E kor egész erdélyi politikája többnyire mint utolsó szalmaszálba kapaszkodik Machiavellebe, gyakorlata - nagyjából - az utolsó kétségbeesés machiavellizmusa.

IX.

ZRINYI

Zrínyi és Machiavelli viszonya 1882 óta foglalkoztatja a kutatókat; kettőjük kapcsolatára akkor hívta fel a figyelmet Gyulai Pál egyetemi jegyzete. Igaz, hogy csaknem tíz év múlva nyúlt ismét a kérdéshez Körösi Sándor, majd pedig Pethő Sándor és Négyesy László, de már sokkal határozottabban.⁹⁷ Jelentős eredményeket felmutató tanulmányaiknak azonban az volt a hibája, hogy Zrínyinek minden Machiavelliével rokon gondolatát közvetlenül tőle származtatták, szinte teljesen figyelmen kívül hagyták a tacitista irodalom közvetítő szerepét. A társadalmi viszonyok vizsgálatának hiánya következtében nem figyelhettek fel arra, hogy egyes időszakokban nálunk is létrejöttek olyan körülmények, mint amelyek Machiavelli eszméit kiváltották, tehát számolni kell bizonyos Machiavelli előtti vagy tőle független magyar machiavellizmussal. Ennek a szempontnak a figyelembevétele még akkor sem hanyagolható el, ha az adott viszonyok nem termeltek ki bizonyos machiavellista teóriákat, mert a hatás befogadásához feltétlenül egyengették a talajt.

Az említett szempontok figyelembevételével és a történelmi materializmus módszerének alkalmazásával sikerült Klaniczay Tibornak rendet teremtenie a Zrínyikutatást illetően a Machiavelli hatás terén is.⁹⁸ A kérdés analízisét a Zrínyi-életmű egészének vizsgálatán

belül végezte el, ami eleve megóvta attól, hogy a hatás és eredetiség viszonyának arányát - helytelenül - a hatás javára tolja el. - Az alábbiakban Klaniczay Tibor kutatásának eredményeit használjuk fel egy más szempontú vizsgálathoz, illetve eddigi vizsgálataink végső következtetéseinek levonásához.

Machiavelli műveinek ismerete bizonyos fokig már a Szigeti Veszedelemben megmutatkozik. A török birodalom leírása nagyon emlékeztet a Principében ismertett egyik kormányformára: a fejedelem korlátlan ur, birodalmát a tőle függő szolgákkal és hivatalnokokkal kormányoztatja. Erre éppen a török birodalmat hozza fel példának Machiavelli. /Principe, cap. IV./

Itt a hatás még csak esetleges. Machiavelli és a korabeli államelméleti, hadtudományi irodalom alapos tanulmányozásához akkor fogott Zrínyi, amikor az 1640-es évek végén nagy törökellenes hadjárat tervét kezdi kidolgozni és érdeklődni kezd az erdélyi fejedelemség iránt. Ekkor körvonalazódik benne a nemzeti abszolutizmus megteremtésére irányuló törekvésének első fázisa, a török kiűzésének, az ország felszabadításának gondolata. Ezeknek a terveknek a szülötte a Tábori Kis Tracta és a Vitéz Hadnagy.

A koncepció - legnagyobb vonalaiban - a Machiavellié, részleteiben viszont nem. A Vitéz Hadnagy nem Zrínyitől származó gondolatainak forrása csak igen kis százalékban egy-egy Machiavelli -mű-, a zöm a korabeli tacitista irodalom.

Az aforizmák főforrása a Baldassar' Alamo által sajtó alá rendezett és kommentárokkal ellátott spanyol nyelvű Tacitus-kiadásnak Girolamo Canini által készített olasz fordítása. Kiegészítésül felhasználja még Mario Savorghano, Filippo Maria Bonini, Bisaccioni, Virgilio Malvezzi, Eugenio Raimondi és mások műveit. A felhasznált munkák azonban többnyire olyan kompilációk, amelyek Machiavellire mennek vissza, az ő gondolatait vulgarizálják, torzítják. Böven vesznek át egymástól is, lassan közhellyé változtatnak egy-egy elgondolást. Ami használható belőlük, az szinte mind Machiavellitől származik. Zrínyi is ezeket a gondolatokat emeli ki, de a maga ötleteiből, tapasztalatából is tesz hozzájuk és úgy alakítja át őket, hogy a végeredmény meghaladja a mintát. Kiegészítéseit széles körből: a nyugateurópai eseményekből, a török hadakozásból a magyar történelemből, a végvári élet műveltségi anyagából és saját gyakorlatából veszi. Forrásával ellentétben nem egyszer éppen az ellenkező következtetést vonja le. A felhasznált irodalomnak legtöbbször csak az a szerepe, hogy megadja a gondolatmenet vázát és segít a megfogalmazásban. Amennyiben kompilál, machiavellista tanokat foglal össze, amennyiben alkot, Machiavelli szellemében teszi.

A discursusok anyagának nagy részét is egy forrásból, Richelieu titkára, Jean de Silhon Mutio Ziccatta által olaszra fordított munkájából, a Ministro di stato-ból veszi. A mű példaképe Richelieu, akit az abszolutizmus politikusaként, Machiavelli szellemében jellemez

a szerző. Bár távol áll tőle Machiavelli forradalmisága, munkája a Machiavelli-epigonizmus jobb alkotásai közé tartozik, nem esik durva vulgarizálás vagy éppen a meghamisítás hibájába. Főforrását szorosabban követi, mint az aforizmák esetén, de itt is felhasznál másokat: Roger Bacon-t, Barthelemy Grammond-t, Josephus Riccit, Pierre Matthieu-t, Malvezzit. Ettől függetlenül eredetisége itt sem kisebb mértékű.

A centuriák két alapvető forrásból táplálkoznak: Zrínyi tapasztalataiból és nagyrészt Eugenio Raimondi Il novissimo passatempo politico, istorico et economico c. munkájából. Ez is kompiláció, amely több helyen Machiavelli Discorsijaira megy vissza; ezért egyezik például a III. könyv 44. fejezete a 37. centuriával. Elég gyakran hivatkozik Zrínyi Ammirato-ra és Grammond-ra, illetve más forrásokra, amiket nem tudunk kimutatni, pedig gyanítható, hogy a gondolat vagy példa mögött irodalmi minta lappang.

Viszonylag kevés helyen lehet kimutatni Machiavelli közvetlen hatását. Ilyen a 2. centuria, amely a Discorsi III. könyvének 38. fejezetére megy vissza, illetve az 5., amely a III. könyv 14. fejezetére. A 28. aforizma mögött a III. könyv 40. fejezete áll, a 126. aforizma mögött pedig a Dell' arte della guerra, ha ugyan nem Raimondi, illetve Danseus. Machiavelli tehát látszólag eltörpül a tacitista források tömege mellett.

Magyarázata világos. Zrínyi korában már sok volt az olyan munka- és ismert is belőlük éppen eleget - , amely rágalmazta vagy egyenesen támadta Machiavellit.

Ez már eleve kizárta azt a lehetőséget, hogy Machiavelli főforrás legyen. Ugyanakkor a korabeli tacitista irodalomban rengeteg olyan gondolatot talált, ami megfelelt neki, és ezeket bátran átvehette. Az átvétel igényes szelekció útján történt, aminek eredményeképpen a Machiavelliéhez legközelebb álló gondolatok kerültek be a Vitéz Hadnagyba.

A tacitizmus vegyes értékű gondolattömegének ilyen jellegű szétválasztására Zrínyi előtt nem történt kísérlet. Ha igen, akkor is inkább Machiavelli gondolatai hulltak ki a rostán. Ennek magyarázatát elsősorban nem a tehetségek közti különbségben és az elvi tisztánlátás mértékében kell keresnünk, inkább a koncepciók más-más jellegében. Frisowitzék, Pataki Füsüsék egy ország viszonylatában gondolkodtak, Zrínyi csupán egy hadvezér számára, egy hadseregről ír, noha - végső fokon - ezzel a hadsereggel egy új országot akar teremteni. Machiavelli eszméinek csak a kisebb, könnyebben mozgatható elemeivel kell építenie a szükségletek és a saját maga által is jól előkészített talajon. A hadsereg problémája csak a török kiűzése reális lehetőségének időszakában válik igazán égető kérdéssé. Különösen egy Zrínyihez fogható gondolkodó számára.

A Vitéz Hadnagy sokkal közelebb áll Machiavellihez, mint a tacitizmusához. Maga Zrínyi is hangsúlyozza: "többet tanulhatni vitézi dolgot Liviusból", mint Tacitustól. Kiemeli a történelem tanulásának a fon-

tosságát, a gyalogság és a tüzfegyverek szerepét, és van a műnek a magyar valósághoz igazodó, nemzeti jellege, szemben a tacitizmus "kozmpolitizmusá"-val.

A tüzfegyverek és a gyalogság követelésével, valamint a "verekedő" vezértípus elitelésével a végvári hadviselésről, a hadakozás tudományosságának mértékletes hangsúlyozásával pedig a metodizmustól határolja el magát. A két harcmodort összekapcsolva egy metodizmussal szembenálló módszert dolgoz ki, ami lényegében a Machiavelli-féle tudományos hadviselés. A két harcmodor szintézisével helyreállítja a machiavellista hadtudományt.

Machiavelli elméletének polgári mondanivalója idegen számára. Ezért is idézi szívesen a francia hadtudományi írókat. Európa legerősebb abszolút monarchiájának teoretikusai sokat mondanak számára, mégpedig a forradalmiság szellemének sugárzása nélkül. Sem machiavellizmusuk, sem tacitizmusuk nem szélsőséges, ezért együtt is megférnek Zrínyi kialakulatlan, formálódó koncepciójában.

Zrínyi etikája is szorosan kapcsolódik a Machiavelliéhez; különösen a szerencse és vitézség kérdése foglalkoztatja.

A vitézség a virtus megfelelője: "virtus, akit mi vitézségnek nevezünk." Ebben összponstosul minden erény: "minden jót teszen az virtus", de lényege a cselekvés: "virtus in actione consistit." A tunyaság viszont a legnagyobb bűn. Érthető tehát, hogy keményen ostromozza a magyarok otiumát. Legfontosabb történelemformáló erőnek a virtust tekinti. Hisz abban, hogy a vitéz ember a kör-

nyezetét is olyanná tudja formálni. Ezen a téren erősen az idealizmus felé tolódik el, mivel nem veszi figyelembe a nép kezdeményező erejét.

Szerencse-tanának közvetlen forrása de Silhon és Raimondi, bár több pontban eltér tőlük. A kérdésfelvetés mögött egyértelműen Machiavelli áll. Zrínyi persze nem kapcsolja ki istent. Szerinte isten teremt meg a vitézséget, viszont utána engedi szabadon érvényesülni, sőt ha egyáltalán befolyásolja, akkor a bátrakat, tettekrekeszeket ajándékozza meg vele. Isten - irányító szerepének csökkentése révén - afféle primus movens-sé, kiszámíthatatlan fátumná, a szerencse *equivalens*évé válik. A keresztény Zrínyi szerint a szerencse üstöke isten kezében van, de úgy látszik, az nem sokat törődik vele. Ha igen, akkor a tettekrekes ember mellé állítja segítőtársul. Nem isten tesz vitézzé egy kiválasztottat, hanem a vitézt választja ki, teszi szerencsésé, "a szerencsének formája és alkotmánya az emberben magában kovácsoltatik."

Ez lényegében Machiavelli szerencse-tana, amihez Zrínyi az alkalom fontosságának kérdését is hozzákapcsolja. Etikai felfogását ezzel teljesen a Machiavelliéhez hasonlóvá teszi.

Egy ponton azonban alapvetően eltér tőle: az immorális eszközök használatának kérdésében. Teljes mértékben elítéli őket. Nem vallásos megfontolásból, hanem a magyar végek népének ösztönös humanizmusa alapján. /Inkább ne alkalmazzuk, hogy ne kelljen tőle tartanunk./

Etikai koncepciójának egésze Machiavellitől származik. Zrínyi hadnagya ennek az etikának megfelelően cselekszik: serénykedik, vitézkedik, gyűlöli a tunyaságot. Olyan "capitano virtuoso", aki a "bene comuné"t szolgálja.

Machiavelli hatása a Vitéz Hadnagyban éri el a csúcst, a későbbiek folyamán is mintegy innen táplálkozik. Azonban nemcsak a machiavellista eszmék alapjait rakta itt le Zrínyi, hanem egyik egész koncepciójának legaltalanosabb elveti, ha egyik-másikat csak csírájában is. Az ő életművében a Vitéz Hadnagy az alapvetés, mint Machiavelli esetén a Discorsi. A Vitéz Hadnagy és a későbbi művek között olyan a viszony, mint a Discorsi és a Principe között.

A kapcsolat különösen a Mátyás-tanulmány esetén világos: ez a magyar Principe. A tanulmány, de különösen a fejedelmi ideál körvonalai már a Vitéz Hadnagyban megvannak. Az ott bemutatott hadvezér mögött egy egész államot irányító uralkodó alakja sejthető.

Az ideál Mátyás, akit nagyrészt az elevenen élő irodalmi és népi hagyomány alapján ábrázol Zrínyi. Már az irodalmi hagyományban is – különösen a történetírásban – úgy jelenik meg Mátyás, mint az igazság, a hatalom és a rend képviselője. Ezt a felfogást fokozottan hangsúlyozza a XVII. századi államelméleti irodalom: Mátyást a legideálisabb uralkodónak mutatja be. /Szepsi Korotz is, Laskai is hosszan ír róla könyvének előszavában./

Zrínyi Mátyás-képe a humanisták, sőt bizonyos fokig a nép Mátyás-hagyományának egyenes folytatása, amely szerint a nagy király a disciplina és virtus programjának restaurálását tűzi ki célul. Az előző évtizedek politikai irodalma segíti Zrínyit abban, hogy a történelmi hagyományból politikai programot alapkítson ki.

Kétségtelen, hogy a mű létrejöttében Machiavellinek is nagy szerepe van, de semmivel sem jelentősebb, mint a Vitéz Hadnagy esetén. Bizonyára használta Zrínyi Machiavelli La vita di Castruccio Castracani-ját, de közvetlen mintája Matthieau IV. Henrik számára készült munkájának olasz fordítása, a Giudizio politico sopra la vita di Luigi XI. re di Francia. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a benne megrajzolt uralkodói ideál eléggé hasonlít a Machiavelliéhez. Ami a hatást illeti, itt Zrínyi inkább csak ösztönzést kap Machiavellitől a Vitéz Hadnagyban lerakott alapok továbbfejlesztéséhez. Az ott lefektetett elvek a Mátyás tanulmányban válnak élővé, gyakorlattá. Sok régebben felvetett kérdésre itt adja meg a választ.

A Vitéz Hadnagy megírása idején még nem egységes világnézete nem a tacitizmus, hanem Machiavelli elveinek útján fejlődik tovább. Ezt mutatja például az is, hogy megengedhetőnek tartja az igazságtalan uralkodó elleni lázadást, amit Machiavelli is hirdet, de a tacitisták élesen elítélnék. Vitéz Jánosék Mátyás elleni lázadása természetesen jogtalan, mert Mátyás igazságos és virtuos uralkodó, akit kiváló tulajdonságai, de különösen hazája iránti szeretete tesz naggyá. Kiváló, vitéz egyé-

nisége révén alattvalóit is ilyenre tette, képes volt az otiumba süllyedékből viruosót csinálni. Erre a következtetésre Machiavelliből kiindulva jut Zrínyi, de már önállóan.

Machiavelli etikájával kapcsolatos fenntartásai itt is megvannak. Elítéli Mátyás politikai szükségszerűségéből eredő immoralis cselekedeteit. Szilágyi Mihály bebörtönzését bűnnek tartja, Hunyadi László megölését pedig szerencsének, mert így nem került sor a gyalázatos testvérgyilkosságra. Ami ez utóbbit illeti, Zrínyi nem biztos abban, hogy a testvérgyilkosság tényleg nem következett volna be, ami - szerinte - nagy folt lenne Mátyás becsületén, és mégis csak a szerencse óvta meg tőle. A testvérgyilkosságot Zrínyi is mintegy szükségszerűnek látja. Ezen a ponton etikai következetlenséghez vezet Machiavelli elveitől való eltérése.

Másik elítélendő dolognak a szószegést tartja. I. Ulászlóval és V. Lászlóval kapcsolatban elmélkedik róla. Ez a fenntartása mindvégig megvan Machiavellivel szemben, ami a végvárok világában élő Zrínyi esetén teljesen érthető.

A Mátyás-tanulmány az 1650-es évek magyar viszonyaihoz szabott államrezon elmélet, a nemzeti abszolutizmus programja. A következő mű, a Török Áfium a program megvalósításának legfontosabb eszközével, a nemzeti hadsereg kérdésével foglalkozik. Zrínyi életművében ez a Dell' arte della guerra.

Valószínű, hogy a Török Áfium megírásához Zrínyi újra elolvasta Machiavelli munkáját, de ebben az esetben is inkább a Vitéz Hadnagyban lerakott elvi alapok speciális továbbfejlesztéséről van szó. Legfontosabb irodalmi minta Magyarai István az országokban való sok romlásoknak okairól c. könyve, amely – bár vallásos alapon – elsőnek veti fel a török kiűzésének gondolatát, és Busbecquius Exclamatio-ja, amelynek érvelését, logikai vonalvezetését követi. Busbecque röpirata annak a törökellenes publicisztikának a körébe tartozik, amely a Machiavellitől vett tanulságok alapján a török elleni európai összefogásra buzdít.

Elég általánosan ugyan, de mégis benne van az Áfiumban Machiavelli. A harc vagy a halál harmadik utat kizáró választásának lehetősége, a végső összeecsapás elkerülhetetlenségének hangsúlyozása Machiavellitől táplálkozik. Az a gondolat is, hogy inkább mi kezdjük a háborút, mint minket támadjanak meg. Az uomo virtuoso ugyanis azonnal cselekszik, mielőtt erre alkalom kínálkozik, nem várja be, hogy a körülmények kényszerítsék rá. Az uomo ozioso-t mindig elítéli Zrínyi. Bizonyos fokig Montecuccolit is annak tartja, azért polemizál vele.

Zrínyi mindig önállóan kezeli Machiavelli elveit; a magyar viszonyokhoz alkalmazza őket. Machiavelli például nem javasolja, sőt élesen ellenzi a téli hadakozást, ő mégis elindul 1664 telén a török ellen, és a gyakorlat őt igazolja. Azokat az elveket viszont, ame-

lyek nálunk is alkalmazhatók, igyekszik átvenni, meghonosítani. Ebben a részletektől egészen a nemzeti abszolutizmus programjáig elmegy. Eredetisége - amennyiben ilyenről beszélhetünk a régi irodalom viszonyai között - nem szenved csorbát. Önállóságát éppen az mutatja, hogy egy koncepciónak csak a legáltalánosabb elveit veszi át, mégpedig fejlődésének egy bizonyos korszakában, és ezeknek az elveknek az alapján önálló fejlődésre képes. A részletek átvételében nem köti magát egyetlen forráshoz, hanem minden olyan hírről merít, ahol koncepciójának megfelelő gondolatokat talál. Ki tudja szűrni a tacitista munkákból a Machiavellihez legközelebb álló gondolatokat, ami biztos próbaköve annak, hogy megingathatatlanul áll a Machiavelli-féle alapelvek talaján.

*

Machiavelli magyarországi hatása Zrínyinél éri el a csúcst. Ennek okát nemcsak a Zrínyi korabeli társadalmi és politikai viszonyok alakulásában, illetve az ő egyéniségének nagyságában kell látnunk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk az őt megelőző másfél évszázad történeti és politikai irodalmában megnyilvánuló machiavellizmus előkészítő szerepét sem. Zrínyi éppen azért tud elődei fölé nőni, mert képes az előtte járt utak és módszerek szintézisére.

A legtöbb esetben közvetett úton, de nem egyszer közvetlenül jut el Machiavellihez. A külföldi irodalom machiavellizmusát kiegészíti a magyar prae- vagy tőle független machiavellizmussal. A nemzeti uralkodó ideálját illetően a Mátyás-hagyomány felé fordul. Forrásainak összefoglalását azonban nem úgy végzi el, hogy a különböző elemeket egyenrangúakként egymás mellé rakja, hisz ez csak kompiláció lenne, nem pedig szintézis. A kétféle, gyakran ellentétes összetevőből mindig a többet mondót, a haladóbbat juttatja diadalra: a tacitizmusból a machiavellista elemeket, a machiavellizmusból a nálunk is használhatót. Machiavelli elvei és magyar előzmény ket szimbolizáló Mátyás hagyomány két szála közül az utóbbi kerül ki győztesen, de nem úgy, mint amilyen előzőleg volt, hanem - a machiavellizmus támogatása révén - magasabb fokon.

De nemcsak a források viszonylatában emelkedik ki az alkotóelemek egyike, leghaladóbbika, legaktuálisabbika, ez a helyzet a források és eredetiség terén is.

A XVI. században, még a humanisták esetén is elég csekély volt Machiavelli hatása, lényegében nem léphetett fel a gondolkodóink koncepcióját formáló igényvel. Ha ismerték is Machiavellit, eleve kialakult gondolatrendszerük változatlanul maradása iránt nem volt kétség.

A XVII. század államelméleti íróinál a források döntő befolyáshoz jutnak, az eredetiség igénye még a szelektálás fokáig sem tud emelkedni. Az önállóság kénytelen a háttérben maradni, mert a magyar valóság nem alkalmas

arra, hogy a korabeli irodalommal szembenálló vélemény megálljon rajta.

Mivel Zrínyi korában elérkezett a török kiűzésének ideje, nem utópia többé az ország egyesítésének lehetősége. A feladat természetesen a saját erejére támaszkodó magyarságra vár. Jól látja Zrínyi, hogy az idegenekre, a Habsburgokra nem számíthatunk, mert segítségük az ország részekről történő leigázásával járna. A nemzeti abszolutizmus megteremtése csak az önerőnkéből való felszabadulás útján lehetséges.

Ez a program magasabb fokon egyesíti magában a két országrész politikusainak addig járt útját. Ha van magyar uralkodó, nem kell a Habsburgoktól várni a barbárok kiűzését. Ha a török már nincs az országban, ki lehet terjeszteni a nyugati határokig az erdélyi fejedelmi abszolutizmust. A zsarnokságra hajló bécsi udvartól nem félni kell, hanem szakítani vele. A nemzeti uralkodótól nem kell féltetni a magyar rendek előjogait: illetve, ha a kettő között választani kell, a nemzeti uralkodóé az elsőség. - Lényegében itt is a több jövőt ígérő lehetőség, az erdélyi udvar politikája került ki győztesen, emelkedett magasabb fokra.

Zrínyi koncepciójában a különböző jellegű források, a források és eredetiség, illetve a nemzeti fejlődés Machiavelli szellemében elképzelt két útjának szintézise jön létre. Ez a hosszú evolúció folyamatát lezáró szintézis eredményezi azt, hogy a magyarországi Machiavelli-

hatás Z^írinyiben éri el a csúcsát.

Zrínyi azonban nemcsak szintézis, nemcsak csúcs, hanem az utolsó nagy állomás is. Utána már inkább csak kuriózumok következnek, illetve a tudománytörténeti érdeklődés.

JEGYZETEK

Mivel dolgozatom döntően szintetikus jellegű, jegyzeteimet igyekeztem úgy elhelyezni, hogy minél kisebb mértékben zavarják a folyamatos olvasást. Forrásaim közül csak a legfontosabbakra utalok, egy jegyzetben lehetőleg minél többre. A köztudatba átment adatokra és megállapításokra külön jegyzetben nem hivatkozom. Rövidítéseim egyeznek a szakirodalomban használtakkal.

Forrásaim között szerepel Koltay-Kastner Jenő és Kardos Tibor egy-egy kéziratosa, nyomtatásban meg nem jelent tanulmánya. Használatukért e helyen mondok köszönetet.

- 1./ Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp. 1954. 293-294.
- 2./ Friedrich Engels: A természet dialektikája. Bp. 1952. 34.
- 3./ Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954. 7-10.
- 4./ Pirnát Antal: Az alap és felépítmény problémái a régi magyar irodalomban. ItK. 1959. 416.
- 5./ Túréczi-Trostler József: A magyar felvilágosodás előtörténetéhez. It. 1953. 321-337.
- 6./ Waldapfel József: i. m. 13.
- 7./ Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. Bp. 1954. 51-54.
- 8./ Friedrich Engels: Bevezetés "A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" angol kiadásához. Marx-Engels a történelmi materializmusról. Szemelvények. /Marxizmus-leninizmus Kis Könyvtára. 6./ Bp. 1949. 62-63.

- 9./ Pirnát Antal: i. m. 416-418.
- 10./ Machiavel. Hasznos Mulatságok, 1824. Első félesztendő. 76-78.
- 11./ Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 16-20.
- 12./ Az alábbiakban Machiavelli munkásságának keresztmetszetét, átfogó rajzát adom, különös tekintettel politikai-filozófiai rendszerére. Állandóan használt forrásként a következő művekre támaszkodom: Pasquale Villari: Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. 4. ed. Milano, 1927. Francesco Ercole: La politica di Machiavelli. Roma, 1926. Luigi Russo: Machiavelli. Bari, 1949. Antonio Gramsci: Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo stato moderno. Torino, 1953. Koltay-Kastner Jenő: Machiavelliről szóló egyetemi előadása /1958-59-es tanév első feléve, saját feljegyzesem/, illetve 1925-ben készült kéziratosa tanulmánya. Ahol ezeken kívül más forrásra támaszkodom, arra külön jegyzetben utalok.
- 13./ Cesare Borgia jellemzéséhez és értékeléséhez: Raffael Sabatini: Borgia Caesar élete. /Ford.: Kiss Dezső./ Bp. 1932.
- 14./ Az idézett rész Somló Bódog fordítása. Vö. Somló Bódog: Machiavelli. /Klny. a Társadalomtudomány 1. evf. 1. sz-ból./ Bp. 1921. 5.
- 15./ Az államrezon fogalmáról: Friedrich Meinecke: Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte. 3. durchges. Aufl. München-Berlin, 1929. 1-27.
- 16./ Arisztotelesz államelméletéről: Heller Ágnes: Filozófia története. /Egyetemi jegyzet./ Bp. 1957. 67-68.

- 17./ Somló Bódog: i. m. 10.
- 18./ A szerencset már Dante istenhez hasonlítja. Vö. Inferno. Canto VII. vv. 85-87, 95-96.
- 19./ Friedrich Meinecke: i. m. 56.
- 20./ Giuseppe Toffanin: Machiavelli e il "tacitismo". /La "politica storica" al tempo della controriforma. / Padova, 1921. 106.
- 21./ Főforrásom Machiavelli történet szemléletéhez: Molnár Erik: A történelmi materializmus ideológiai előzményei. Bp. 1952. 11-12.
- 22./ Marx levele Engelshez. /London, 1857. szept. 25./ Marx-Engels: Válogatott levelek. 1843-1895. Bp. 1950. 109.
- 23./ Machiavelli utóéletéről: Villari: i. m. II. 169-193. Toffanin: i. m. 97-104. Meinecke idézett műve szinte kizárólag ezzel foglalkozik.
- 24./ Kardos Tibor: Beszámoló Petrarca-tanulmányokról. MTA I. OK. XIII. /1958./ 276-279.
- 25./ Világirodalmi Antológia. II. /Szerk.: ifj. Horváth János és Kardos Tibor./ Bp. /1952./ 319. Mayer Erzsébet: Diomede Carafa. Nápolyi szellem Mátyás udvarában. /Pannonia Könyvtár. 22./ Pécs, 1936. 20.
- 26./ Koltay-Kastner Jenő id. előadása.
- 27./ Carafa jellemzéséhez: Mayer Erzsébet: Diomede Carafa. Pécs, 1936.
- 28./ Fraknói Vilmos: Hunyadi Mátyás király. 1440-1490. /Magyar Történeti Életrajzok./ Bp. 1890. 398.
- 29./ Kardos Tibor: Stílus tanulmányok Mátyás király kancelláriájáról. /Pécs/ 1933. 14-17.
- 30./ Callimachus jellemzéséhez: Kardos Tibor: Callimachus. Ta-

- nulmány Mátyás király államrezonjáról. /Minerva Könyvtár.
32./ Pécs, 1931.
- 31./ Riedl Frigyes: A magyar irodalom főirányai. Bp. 1910. 57.
- 32./ Bakócz jellemzéséhez: Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. /2. kiad./ Bp. 1944. 19-23.
- 33./ Fráter György jellemzéséhez: Horváth Mihály: Utyeszenich Fráter György élete. Pest, 1872. Kardos Tibor: Stilustanulmányok Mátyás király kancelláriájáról. /Pécs/, 1933. ^{23.} 06.: Reneszánsz királyfiak neveltetése. /Apollo Könyvtár. 2./ Bp. 1935. 36-37. Magyarország története a késői feudalizmus korszakában. 1526-1790. /Egyetemi tankönyv./ Bp. 1957. 20-22.
- 34./ Zay Ferenc jellemzéséhez: Thallóczy Lajos: Csömöri Zay Ferenc. /Magyar Történeti Életrajzok./ Bp. 1885.
- 35./ Horváth János: A reformáció jegyében. /2. kiad./ Bp. 1957. 128.
- 36./ Verancsics Antal összes munkái. Közli: Szalay László. II. /Mon. Hung. Hist. Scriptores. 3./ Pest, 1857. 133, 140. /Zay munkáját Verancsics művei között közli Szalay László./
- 37./ Verancsics jellemzéséhez: Szinnyi József: Magyar írók élete és művei. XIV. Bp. 1914. 1075-1078. Thallóczy: i. m. 12, 65-106.
- 38./ A magyar humanizmus jellemzéséhez: Klaniczay Tibor: Régi magyar irodalom. /Egyetemi jegyzet./ Bp. 1956. I. rész. A magyar irodalom története 1849-ig. /Szerk.: Bóka László és Pándi Pál./ Bp. 1957. Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955.
- 39./ Az olasz történetírásról: Kardos Tibor: A padovai történetíró-iskola. /Kézirat./

- 40./ Zsámboki jellemzéséhez: Orbán János: Sámboky Jánosról. Szeged, 1916.
- 41./ Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátva kiadta: Dézsi Lajos. Bp. 1898. 437.
- 42./ Könyvtárának katalógusát kiadta Gulyás Pál: Bibliotheca Joannis Sambuci. Sámboky János könyvtára. Bp. 1941. Az egyes címek és nevek mellett közölt számok a Gulyás-fele katalógus sorszámai.
- 43./ Gulyás Pál: i. m. 108. /Bevezetés./
- 44./ Latin közvetítés révén magyar fordításban is megjelent: Prágai András: Fejedelmeknek serkentő órája. Bártfa, 1628. /RMK I. 566./ Elemzi Bán Imre. It. 1958.
- 45./ Istvánffy életéhez és forrásaihoz: Kerékgyártó Árpád: Istvánffy Miklós Históriaja ismertetése és bírálatáról. ItK. 1892. 325-330, 335-337. Bóta Károly: Istvánffy Miklós. Bp. 1938.
- 46./ Kardos Tibor: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarországtudomány, 1942. 76-77.
- 47./ Magyarország története a késői feudalizmus korszakában. Bp. 1957. 21.
- 48./ Az erdélyi udvar olaszos műveltségéről: Eugenio Kastner: La cultura italiana alla corte transilvana. Corvina, 1922. Gennaio-giugno. 40-56.
- 49./ Pataki Füsüs János írja: Báthori István szerint isten három dolgot tartott fenn magának: "Ex nihilo aliquid facere, scire futura, et dominare constietijs." "Semmiből valamit teremteni, iövendőt tudni, és az lelki ismereten uralkodni." /Királyoknak tüköre. Bártfa, 1626. 32./ Ha isten a lelki-

ismeret feletti uralmat magának tartja fenn, abba az embernek semmi beleszólása.

- 50./ Csorba Tibor: A humanista Báthory István. Bp. é. n. 20-27.
- 51./ Brennerről: Szinnyi József: i. m. I. 1335-1336.
- 52./ Kardos Tibor: i. m. 71-72.
- 53./ Forgách jellemzéséhez: Pirnát Antal: Forgách Ferenc. It. 1955. 17-32.
- 54./ Forgách forrásairól: Bíró Vencel: Forgách Ferenc mint történetíró. Kolozsvár, 1908. 100-107.
- 55./ Ghymes Forgách Ferenc...magyar historiája, 1540-1572. Közli: Majer Fidé. /Mon. Hung. Hist. Scriptores. 16./ Bp. 1866. 424.
- 56./ Kardos Tibor: Stilustanulmányok Mátyás király kancelláriájáról. /Pécs/, 1933. 23.
- 57./ Kardos Tibor: Callimachus. Bp. 1931. 29.
- 58./ Kovacsóczy jellemzéséhez: Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas. Bp. 1891. Cs. Szabó László bevezetése az Erdély öröksége /Szerk.: Makkai László. Bp. é. n./ c. kiadvány II. kötetéhez.
- 59./ Jakab Elek: Kolozsvár története. II. Bp. 1888. 102, 200, 300.
- 60./ Kardos Tibor: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány, 1942. 77.
- 61./ Brutus jellemzéséhez: Toldy Ferenc: Brutus János Mihály. Magyar államferfiak és írók. Pest, 1868. I. 61-145.
- 62./ Kovács Lajos János: Brutus magyar történetének forrásai. Századok, 1916. 42-61, 128-159.
- 63./ Könyvtárának jegyzékét kiadta Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1331-1600. Bp. 1937. Machiavelli munkáját a 120. lapon említi.
- 64./ Toldy Ferenc: i. m. 77-78.

- 65./ Gulyás Pál: i. m. 108. Toldy Ferenc: i. m. 74.
- 66./ Rimay véleményét nem ismerjük. Személyesen érdeklődtem iránta Herepei Jánosnál, de nem emlékszik rá, jegyzete sincs róla. Utánanézni sem lehet, mert a Székely Nemzeti Múzeum anyagát a második világháború folyamán szállítás közben bombatámadás érte a zalaegerszegi állomáson, és a könyv is megsemmisült.
- 67./ Balassi Bálint összes művei. Összeállította: Eckhardt Sándor. I. köt. Bp. 1951. 381-382.
- 68./ Rimay János összes művei. Összeállította: Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 223.
- 69./ Justi Lipsi Politicorum sive civilis doctrinae libri sex. Francofurti, 1612. 13. /Rimay az első kiadást használta, de nekem csak ez állt rendelkezésemre./
- 70./ Id. Rimay-kiadás. 434-441.
- 71./ A magyar államelméleti irodalom kialakulásáról: Wittman Tibor: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. J. Lipsius. FK. 1957. 53-66. /E tanulmány megállapításait az egész fejezet folyamán hasznosítom./
- 72./ Lipsius Politiká-jának népszerűségéről: Wittman Tibor: i. m. 61. Magyarországi példányairól: MKszle. 1881. 129, 344. Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa. Bp. 1917. 35, 62. Miskolczi Csulyak István: Diarium apodemicum ab anno 1601. /Kezirat./ OSZK Kézirattára. Oct. Lat. 656. 351/A. lev.
- 73./ Alvinczi Péter: Machiavellizatio. Kassa, 1620. /RMK II. 399./ 4-5.
- 74./ Mednyánszky Dénes: Révay Ferencz szklabinai könyvtára 1651-ben. MKszle. 1881. 341, 344.

- 75./ Frisowitz Boldizsár: Oratio de virtute principis. Francofurti, 1625. /RMK III. 1380./ 6/A-6/B. lev.
- 76./ Kerecsényi Dezső: Fejedelmek órája. Protestáns Szemle, 1929. 622.
- 77./ Pasquale Villari: i. m. II. 180-181.
- 78./ Mednyánszky Dénes: i. m. 341. Miskolczi Csulyak István: i. m. 349/A. lev. Kemény János önéletírása és válogatott levelei. /Bp./ 1959. 356. MKszle. 1884. 81., 1894. 218., 1896. 37.
- 79./ Johannis Iessenii a Iessen: Pro vindiciis contra tyrannos. Francofurti, 1614. /RMK III. 1131./ Szabó Károly szerint e műnek csak két példány ismeretes: az egyik a boroszlói városi-, a másik a müncheni egyetemi könyvtár tulajdona. A szegedi egyetemi könyvtár révén sikerült felvennem a kapcsolatot a müncheni könyvtárral, de a Jeszenszky könyvet tartalmazó anyagot még a második világháború elején védett helyre szállították, és még máig sem került vissza a könyvtár rendes állományába. Így sem magához a könyvhöz, sem róla készült mikrofilmhez nem tudtam hozzájutni. Ez az oka annak, hogy a mű elemzését mellőzöm.
- 80./ Szinnyei József: i. m. V. 506-507.
- 81./ Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Sajtó alá rend.: Hanuy Ferenc. Bp. 1910. I. 594.
- 82./ Történelmi Tár, 1881. 716.
- 83./ Szepsi Korotz György: Királyi ajándék. Bártfa, 1626. /RMK I. 436./ - Az idézetek lapszámaira a szövegben utalok. Ezt a módszert követem Pataki Füsüs, Lipsius és Laskai művei esetén is.
- 84./ Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre. Bártfa, 1626. /RMK I.

549./

- 85./ Vö. a 42. jegyzettel, ill. Harsányi István: i. m. 40.
- 86./ Nem az egyedüli hivatkozás abban az időben. Hivatkozik rá Melotai Nyilas István is: Speculum trinitatis. Debrecen, 1622. /RMK I. 521./ 3/A. lev. A mű előszava egyébként Bethlen Gábor uralkodói erényeivel foglalkozik, kizárólag valáserkölcsei alapon.
- 87./ Vargha Anna: Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp. 1942. 31-50.
- 88./ Csipkay Sándor: Magyar-holland irodalmi kapcsolatok kezdetei. /Laskai János./ Bp. 1935. 12-13.
- 89./ Laskai János: Justus Lipsiusnak a polgari tarsasagnak tudományáról írt hat könyvei. Bártfa, 1641. /RMK I. 709./
- 90./ Iustus Lipsius: i. m. 13.
- 91./ Lipsius az előszótól eltekintve nem használ széljegyzeteket. Ezzel szemben Laskai bőven él velük: vagy az anyagot summarizes bennük, vagy saját külön véleményének ad így hangot.
- 92./ Az erdélyi fejedelmi udvar jellegének megváltozására Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmem.
- 93./ Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk.: Szilágyi Sándor. /Mon. Hung. Hist. Diplomataria. 23./ Bp. 1874. 449.
- 94./ Török-magyarkori állam-okmánytár. Szerk.: Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor. VI. köt. Bp. 1871. 187.
- 95./ Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Sajtó alá rend. és bevezetéssel ellátta: V. Windisch vá. /Bp./ 1959. 356. - Kemény machiavellizmusát V. Windisch vá bevezető tanulmánya alapján elemzem.

- 96./ Bethlen Miklós önéletírása. I-II. Sajtó alá rend.: V. Windisch Eva. /Bp./ 1955. - Az idézett részek lelőhelyét - a kötet- és lapszámot - a szövegben közlöm.
- 97./ A kérdés speciális irodalmából - eltekintve a Zrínyi-szintézisektől - csak a legfontosabbakat emelem ki: Kőrösi Sándor: Zrínyi és Maciavelli. Magyar Tengerpart, 1893. Kőrösi Henrik: Zrínyi és Machiavelli. Budapesti Hírlap, 1901. Kőrösi Sándor: Zrínyi és Machiavelli. ItK. 1902. Pethő Sándor: Zrínyi és Machiavelli. Budapesti Szemle, 1910. Négycsy László: Zrínyi prózai munkáinak új kiadása. Budapesti Szemle, 1920. Alessandro Kőrösi: Zrínyi e Machiavelli. Corvina, 1922.
- 98./ Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp. 1954.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	1
I. Régi irodalmunk néhány sajátossága a Machiavelli- -fortuna szempontjából	4
II. Machiavelli	11
III. "Machiavelli tanítványa a nagy Machiavelli előtt"	33
1. Mátyás király államrezonja	36
2. Két nagyformátumú politikus	40
IV. Hatás nélküli Machiavelli-ismeret	45
V. A humanisták	48
1. A Habsburgok köre	51
2. A Báthoriak köre	57
VI. Balassi és Rimay	73
VII. A kialakuló államelméleti irodalom	76
1. A magyar nemesség rendi politikája	78
2. Az erdélyi fejedelmi abszolútizmus	82
VIII. A hanyatló Erdély	92
IX. Zrínyi	98
Jegyzetek	113

